

Het Bossche sociëteitsleven

Een vergelijking tussen de Haagse en Bossche sociëteiten in de negentiende eeuw

Auteur: Bram Broeder

Studentnummer: 3406954

E-mail: b.m.broeder@students.uu.nl

Docent: Fia Dieteren

Datum: 10 juli 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	3
De Haagsche sociëteiten in de negentiende eeuw	7
De Haagsche herensociëteiten	7
De Haagsche burgersociëteiten	10
Het Bossche sociëteitsleven in de negentiende eeuw.....	13
Het ontstaan van de Bossche sociëteiten	14
Amicitia.....	16
Zwarte Arend.....	20
Casino.....	24
De Unie.....	30
Conclusie.....	35
Bibliografie.....	38

Inleiding

Het jaar 1809 was een rumoerig jaar in het Bossche sociëteitsleven. Aan het begin van dit jaar waren er drie sociëteiten in Den Bosch: de Grootte Sociëteit in de Zwarte Arend, de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis en de Harmonie. De Grootte Sociëteit werd spoedig opgedoekt, terwijl in het logement de 'Gouden Leeuw' de 'Nieuwe sociëteit' werd opgericht. De sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis dreigde in 1809 haar onderdak te verliezen en daarom werden de Nieuwe sociëteit en de Grootte Sociëteit benaderd voor een fusie. De Grootte Sociëteit gaf waarschijnlijk geen antwoord omdat deze niet meer actief was, de Nieuwe sociëteit gaf een afwijzend antwoord. Waarschijnlijk speelde het standsbesef van de leden van de Nieuwe sociëteit hierbij een rol. Zij kwamen voornamelijk uit de Bossche elite, terwijl de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis ook veel leden uit de iets lagere gegoede burgerij had aangenomen. De sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis voelde zich op haar beurt weer te goed om contact te zoeken met de Harmonie.¹ Deze opvallende gang van zaken lijkt er op te wijzen dat er in het negentiende-eeuwse Den Bosch een duidelijke sociale hiërarchie was. Ook wijst het er op dat het Bossche sociëteitsleven inzicht kan geven in de sociale verhoudingen binnen het negentiende-eeuwse Den Bosch.

Gedurende de negentiende eeuw waren er zes sociëteiten actief in Den Bosch. Naast de in 1763 opgerichte Harmonie, ging de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis na de mislukte fusie in 1809 op eigen voet verder als sociëteit Amicitia. De Nieuwe sociëteit ging in 1821 verder onder de naam de Zwarte Arend, afgeleid van het koffiehuis dat zij toen ging bezetten. In 1827 werd sociëteit de Unie opgericht en in 1828 kende Den Bosch na de oprichting van sociëteit Casino, al 5 sociëteiten. Als laatste kwam hier in 1867 nog de Katholieke kring bij.

Deze sociëteiten waren op de eerste plaats gezelligheidsverenigingen waarin de gegoede stand van Den Bosch hun vrije tijd doorbracht. Er werd gerookt, gedronken en gepraat over koetjes en kalfjes, maar ook over de plaatselijke politiek. In de sociëteitsgebouwen waren tijdschriften en kranten aanwezig en haar leden konden er kaarten en biljarten. Deze activiteiten kunnen we zien als de traditionele koffiehuisgenoegens, die in alle sociëteiten plaatsvonden. Ondanks dat alle sociëteiten als doel hadden om het gezellig verkeer onder haar leden bevorderen, zijn er grote verschillen tussen de verschillende sociëteiten. Iedere sociëteit had haar eigen regels en tradities en ook de ballotageprocedure, die bepaalde wie wel en wie niet toegelaten werd, was bij iedere vereniging anders. De afkomst, beroepen en status die de leden hadden, verschilden per vereniging en iedere sociëteit had dan ook een eigen karakter.² Het karakter van een sociëteit blijkt niet alleen uit de ledensamenstelling, maar ook uit het gebouw, de activiteiten, en de levensstijl, normen en waarden die naar voren komen. De karakteristieken die de verschillende Bossche sociëteiten hadden, zullen in dit onderzoek nader onderzocht worden.

Om dit onderzoek naar Den Bosch in een historiografisch kader te plaatsen, wordt voornamelijk gebruik gemaakt van het onderzoek dat Jan Hein Furnée heeft gedaan naar het sociëteitsleven in Den Haag. Furnée heeft geprobeerd aan de hand van het stedelijke vertier in Den Haag inzicht te krijgen in de structuur en het functioneren van de negentiende-eeuwse stedelijke standenmaatschappij. Volgens de meeste historici kon de stedelijke bevolking van de negentiende eeuw op basis van beroep en welstand in sociale lagen worden verdeeld. Furnée betoogt dat dit in

¹ J. van Oss, *Eene vereeniging van vrienden : gedenkboek van de Bossche sociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend 1789-1989* (Den Bosch 1989), 22-23.

² P. v.d. Heijden, *Als de dag van gisteren : drie generaties Bosschenaren* (Zwolle 1987), 61-62.

Den Haag niet het geval was en dat de samenstelling van sociëteiten beter inzicht geeft in de sociale lagen die men onderscheidde.³ Hij heeft zeven sociëteiten uit het negentiende-eeuwse Den Haag onderzocht en verdeelt deze Haagsche sociëteiten op basis van verschillende karakteristieken in twee categorieën; burgersociëteiten en herensociëteiten. De leden van de herensociëteiten hadden niet alleen een hogere sociale status dan de leden van de burgersociëteiten, ook de gebouwen, activiteiten en normen en waarden die gepropageerd werden verschilden enigszins. In deze studie zal het onderzoek van Furnée toegelicht worden, zodat onderzocht kan worden of de verdeling die Furnée maakt ook toepasbaar is op het Bossche sociëteitsleven. Waren de Bossche sociëteiten ook te verdelen in burgersociëteiten en herensociëteiten? Kan er op basis van het Bossche sociëteitsleven iets gezegd worden over de structuur en het functioneren van de Bossche standenmaatschappij?

Maarten Duijvendak heeft onderzoek gedaan naar de elite en machtsverhoudingen tussen 1810 en 1914 in oostelijk Noord-Brabant. In deze studie heeft Den Bosch een belangrijke plaats en er wordt zodoende een vrij goed beeld gegeven van de samenstelling van de Bossche elite.⁴ Zoals zal blijken is de verdeling van Duijvendak echter te beperkt om te gebruiken voor dit onderzoek naar de samenstelling van de Bossche sociëteiten.

Boudien de Vries heeft ook uitgebreid onderzoek gedaan naar verenigingen in de achttiende- en negentiende eeuw. Haar werk is eveneens bruikbaar om dit onderzoek van een historiografisch kader te voorzien.⁵ De Vries heeft een artikel gepubliceerd in de bundel *'Civil society, associations and urban places'* waarin ze probeert een samenvatting te geven van de geschiedenis van het verenigingsleven in Nederland tussen 1750 en 1900. Hierin vermeldt ze dat er meer lokale studies naar verenigingen nodig zijn om haar conclusies algemeen toepasbaar te maken, wat een mooie rechtvaardiging is voor dit onderzoek naar Den Bosch.⁶

Met dit onderzoek zal ook getracht worden een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw. De negentiende eeuw wordt gezien als de periode waarin de burgerlijke cultuur een bloeiperiode beleefde en verenigingen waren een belangrijke uiting van deze burgerlijke cultuur.⁷ Aerts en Te Velde hebben uitgebreid onderzoek verricht naar de burgerlijke cultuur in Nederland. Hieruit is naar voren gekomen dat er een burgerlijke levensstijl was die normen en waarden als rationaliteit, spaarzaamheid, productiviteit, zelfstandigheid, huiselijkheid en tolerantie benadrukte. Volgens Aerts en Te Velde werd deze burgerlijke levensstijl door de grote en kleine burgerij, maar ook in zekere mate door de adel en arbeidsklassen omarmd.⁸

Enkele sociaalhistorici hebben ervoor gepleit het onderzoek naar de burgerlijke cultuur minder te focussen op de gemeenschappelijke norm, en meer op de verschillen die er tussen de idealen van sociale groepen bestonden.⁹ Onderzoeken van Rob van der Laarse en Yme Kuiper

³ J.H. Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890* (Groningen 2007) 6-9.

⁴ M. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord Brabant circa 1810 -1914* (Utrecht 1990).

⁵ G. Morton, B.d. Vries, e.a., *Civil society, associations, and urban places: class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot 2006), 103-116.

B. d. Vries, *Sekse en de City: vrouwen en de stad in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 97-125.

⁶ De Vries, *Civil society, associations, and urban places*, 111.

⁷ Ibidem, 110-111.

⁸ R. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 17-19, 22-23, 168, 178.

⁹ J.H. Furnée, G. Jensma, P. Kooij en M. Duijvendak e.a., *Groniek, speciale uitgave 'Stijlen van burgers'* (Groningen 2007) 4-5, 123-152.

hebben inmiddels aangetoond dat de elite er, meer dan voorheen gedacht, ook een eigen aristocratische levensstijl op nahield. Deze levensstijl komt onder andere naar voren in de buitenplaatsen van de elite waarin sprake was van luxe en weelde. Volgens Laarse was sprake van een 'renaissancistische' levensstijl die tegelijk burgerlijk en aristocratisch was.¹⁰ Furnée sluit zich bij deze visie aan en betoogt in zijn studie dat de aristocratie, maar ook de hogere middenstanden, bij hun vrijetijdsbesteding niet altijd waarde hechtten aan burgerlijke idealen zoals huiselijkheid, spaarzaamheid en productiviteit.¹¹ Op basis van het Bossche sociëteitsleven zal gekeken worden wat voor levensstijl de Bossche middenstand en elite hadden. Werden burgerlijke normen en waarden in Den Bosch niet alleen door de middenstand, maar ook door de elite hoog gehouden of was er sprake van een aristocratische levensstijl die tegelijk burgerlijk en aristocratisch was?

Aerts en Te Velde stellen in hun onderzoek dat de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur in sterke mate aan afzonderlijke steden was gebonden. Door de moeizame verbindingen in de negentiende eeuw waren de steden meer in zichzelf gekeerd en er bestond in Nederland geen hof met een grote uitstraling. Dit zorgde ervoor dat de cultuur gedecentraliseerd was.¹² Het is de moeite waard om de burgerlijke cultuur van Den Bosch te onderzoeken, aangezien dit verschillen met de burgerlijke cultuur van andere steden, zoals Den Haag, aan het licht kan brengen.

Opzet van deze studie

Zoals uit het bovenstaande is gebleken zijn er genoeg redenen om het negentiende-eeuwse sociëteitsleven in Den Bosch te onderzoeken. In dit onderzoek zullen vier Bossche sociëteiten uitgebreid onderzocht worden: Amicitia, de Zwarte Arend, Casino en de Unie. De hoofdvraag van dit onderzoek is: Kunnen de Bossche sociëteiten verdeeld worden in burgersociëteiten en herensociëteiten en wat kan er op basis van het Bossche sociëteitsleven gezegd worden over de burgerlijke cultuur en Bossche standensamenleving in de negentiende eeuw?

In het eerste hoofdstuk wordt aan de hand van de studie van Furnée een model gecreëerd waarin het onderzoek naar het Bossche sociëteitsleven geplaatst kan worden. Volgens Furnée was er een onderscheid tussen herensociëteiten en burgersociëteiten. Dit onderscheid maakt Furnée op basis van enkele kenmerken die de Haagsche sociëteiten hadden. Door deze kenmerken in het eerste hoofdstuk uit te werken, kan in het tweede hoofdstuk gekeken worden of de Bossche sociëteiten aan de hand van deze karakteristieken ook verdeeld kunnen worden in herensociëteiten en burgersociëteiten. Iedere Bossche sociëteit zal afzonderlijk behandeld worden en ook een eigen conclusie krijgen waarin de sociëteit als burgersociëteit of herensociëteit gekenmerkt wordt. In de algemene conclusie zullen deze afzonderlijke conclusies op een rijtje gezet worden en zal een vergelijking tussen het Haagsche sociëteitsleven en het Bossche sociëteitsleven gemaakt worden. Ook wordt hier gekeken of het Bossche sociëteitsleven inzicht kan geven in het functioneren van de Bossche standensamenleving. Daarnaast zal in deze algemene conclusie ook gekeken worden naar de bijdrage van dit onderzoek aan de hierboven beschreven historiografische discussies. Door wie werden de burgerlijke normen en waarden in Den Bosch gedeeld? Was er in het negentiende-eeuwse Den Bosch sprake van een aristocratische levensstijl?

¹⁰ R. v.d. Laarse en Y. Kuiper (red), *Beelden van de buitenplaats: elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 46.

Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).

¹¹ Furnée, *Vrijetijdscultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*, 9.

¹² Aerts, *Stijl van de burger*, 164-165.

Zoals in het begin van de inleiding is gesteld vonden er in 1809 enkele belangrijke veranderingen plaats in het Bossche sociëteitsleven. Daarom is er voor gekozen om de jaren tussen 1809 en 1900 als tijdsbestek voor dit onderzoek te nemen. Het hoofdstuk over Den Haag wordt gebaseerd op het proefschrift van Furnée en onderzoeken van Aerts & Te Velde, Kuiper & Laarse, Duijvendak en De Vries worden gebruikt om dit onderzoek van een historiografisch kader te voorzien. Bij het onderzoek naar de Bossche sociëteiten zijn gedenkboeken die over deze sociëteiten zijn verschenen de voornaamste bron van informatie. Ook zal gebruik worden gemaakt van primair bronnenmateriaal over de Bossche sociëteiten, zoals notulen, rekeningen, reglementen en ledenlijsten.

De Haagsche sociëteiten in de negentiende eeuw

Jan Hein Furnée heeft onderzoek gedaan naar 7 herensociëteiten omdat deze volgens hem inzicht kunnen geven in de structuur en het functioneren van de negentiende-eeuwse stedelijke standenmaatschappij. Daarnaast probeert Furnée met deze studie een bijdrage te leveren aan de discussie die gaande is over de burgerlijke cultuur en aan het onderzoek naar de negentiende-eeuwse sekse verhoudingen. Buiten dit historiografische kader schetst Furnée ook een plaatje van het Haagsche sociëteitsleven.¹³

Furnée maakt in zijn onderzoek onderscheid tussen herensociëteiten en burgersociëteiten. Uiteraard was er een verschil in de sociale samenstelling van de herensociëteiten en burgersociëteiten, maar dit was niet het enige verschil. Ook in de activiteiten, de gebouwen en de normen en waarden die benadrukt worden, zijn verschillen te zien.¹⁴ Aan de hand van deze vier criteria wordt het onderzoek van Furnée hier geanalyseerd. Uit deze analyse blijken de specifieke kenmerken die herensociëteiten en burgersociëteiten hadden en zo wordt een model gecreëerd waarin het onderzoek naar het Bossche sociëteitsleven geplaatst kan worden. Op basis van de kenmerken die herensociëteiten en burgersociëteiten volgens Furnée hadden, is gekeken of Bossche sociëteiten deze kenmerken ook hadden en ze zodoende ook zijn onder te verdelen in burgersociëteiten en herensociëteiten.

De Haagsche herensociëteiten

In het negentiende-eeuwse Den Haag waren vier herensociëteiten. Dit waren de Grande Sociëté, de Plaats Royaal, de Besognekamer en De Witte. Door lid te worden van deze herensociëteiten konden mannen uit de hogere standen laten zien dat ze tot de sociale top behoorden. Herensociëteiten speelden in Den Haag dan ook een cruciale rol in de vormgeving van sociale verhoudingen. Lidmaatschap van een bepaalde herensociëteit kon zelfs een doorslaggevende indicatie zijn voor de kring waarbinnen men tot de hoogste stand behoorde. Binnen de herensociëteiten werden ook standsverschillen doorbroken. Mannen van verschillende achtergronden ontmoetten elkaar hier en konden zo elkaars vertrouwen winnen.¹⁵

De leden van de herensociëteiten

In 1850 waren ruim duizend Haagse heren van ouder dan 21 jaar lid van één of meer herensociëteiten. Dit kwam neer op ruim 5 % van de Haagsche bevolking. In tabel 1 zien we hoe de ledentallen van de herensociëteiten zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelden. Iedere sociëteit had duidelijk een eigen karakter, de een nog aristocratischer dan de ander. De Grande Sociëté was het meest exclusieve genootschap, de Plaats Royaal stond hier net onder. De Besognekamer komt op de derde plaats en De Witte was van de herensociëteiten het breedst van samenstelling.

¹³ Furnée, *Vrijtijds-cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*, 6-9.

¹⁴ *Ibidem*, 139-140.

¹⁵ *Ibid*, 74-75.

	1850	1855	1860	1865	1870	1880	1890
Grande Soci�t�	200			150			73
Plaats Royale		120	186	200		220	
Besognekamer	230		285		347		314
De Witte	830				1400	2200	2250

Tabel 1: ledentallen herensociëteiten tussen 1850 en 1890.¹⁶

Ruim 270 edellieden, ofwel ongeveer 80% van de mannelijke bevolking van Den Haag met een adellijke titel, waren lid van een herensociëteit. Van de ruim driehonderd heren die zich op basis van positie (zoals minister of Kamerlid) aanzienlijk konden noemen, was in 1850 ook ongeveer 80% lid van één of meerdere sociëteiten. Daarmee was de absolute top van de samenleving vertegenwoordigd in de Haagsche herensociëteiten. Sociëteit de Witte was de meest heterogeen samengestelde herensociëteit in Den Haag en volgens Furnée bepaalde De Witte over het algemeen wie men in Den Haag tot de sociale bovenlaag kon rekenen. Criteria als geboorte, beroep, positie, rang, opleiding en welstand bepaalden wie wel en niet werden toegelaten tot De Witte.¹⁷

Ongeveer 13 procent van de leden van De Witte was van adellijke afkomst. De overgrote meerderheid van de leden van De Witte bestond in 1850 uit ambtenaren en officieren. Een iets minder grote groep binnen De Witte waren advocaten, procureurs en notarissen. De laatste grote groep die lid was van De Witte bestond uit renteniers en gepensioneerden. Hiernaast waren nog 15 gepromoveerde medici lid van de Witte en zelfs 9 mannen die werkzaam waren in de handel en nijverheid. In de tweede helft van de negentiende eeuw bleef De Witte echter voor gegoede ambachtsbazen, winkeliers en overige zelfstandigen, maar ook voor bijna alle welgestelde groothandelaren en fabrikanten, principieel gesloten. De leden van De Witte waren, volgens Furnée, nog niet automatisch een hechte sociale groep, daarvoor was de variatie in beroep, rang, welstand en afkomst te groot.

Zoals gezegd was de samenstelling van de andere drie herensociëteiten minder heterogeen. De Grande Soci t  en de Plaats Royaal bestonden voor driekwart uit adel en de Besognekamer voor een kwart. We kunnen niet alle leden van de herensociëteiten tot de welstandselite van Den Haag rekenen. Welstand was zeker belangrijk, maar geen noodzakelijke voorwaarde om lid te kunnen worden van een herensociëteit.¹⁸

De activiteiten van de herensociëteiten

De voornaamste bezigheden in de herensociëteiten waren de traditionele activiteiten zoals roken, drinken, lezen, converseren, dineren en verschillende spelen, waaronder biljarten en kaarten. De Haagsche herensociëteiten beschikten over een brede verzameling binnen- en buitenlandse kranten en tijdschriften en de politiek was binnen deze sociëteiten een geliefd gespreksonderwerp. In de Grande Soci t , de Plaats Royaal en de Besognekamer was weinig sprake van ludiek vermaak. In De Witte werden echter muziekavonden, dansavonden, bals en zelfs kermisavonden georganiseerd. Een van de grootste aantrekkelijkheden van het lidmaatschap van De Witte waren de

¹⁶ Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*, 79-80, 104, 106, 109, 111

¹⁷ Ibidem, 74-75, 81, 85.

¹⁸ Ibid, 75-86, 114-115

concerten in het Haagsche bos, waar de sociëteit een houten gebouw, genaamd De Tent, bezat. Van fysiek getinte spelen, zoals kegelen, was in de herensociëteiten geen sprake.¹⁹

De gebouwen van de herensociëteiten

De sociëteitsgebouwen van de Haagsche herensociëteiten waren gebouwd op de aanzienlijke plekken in Den Haag en er was sprake van veel luxe en weelde. Alle sociëteitsgebouwen hebben in de tweede helft van de negentiende eeuw verbouwingen ondergaan, waardoor deze nog grootsierder werden. Zo werd in 1870 het oude sociëteitsgebouw van de Witte gesloopt en daarvoor kwam een nieuw monumentaal bouwwerk in de plaats. Zowel het interieur als het exterieur van het nieuwe sociëteitsgebouw beschikte over een paleisachtige ambiance.²⁰

Afbeelding 1: Het sociëteitsgebouw van de Witte

Normen en waarden

De activiteiten van de herensociëteiten laten zien dat haar leden zich over het algemeen vermaakten met stijve en statige bezigheden. De rol van vrouwen in de herensociëteiten was niet groot en dit wijst dus niet op de huiselijkheidsideologie. Het lijkt er op dat burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid, productiviteit en huiselijkheid niet hoog werden gehouden in de herensociëteiten en dat er meer sprake was van een stijve aristocratische levensstijl. Er zijn nog meer tekenen die hierop wijzen. In de Witte werd bijvoorbeeld voor veel geld gegokt en er werd uitbundig gefeest. Op de feesten waren dure etenswaren zoals kaviaar en oesters niet aan te slepen en er was geen sprake van een als burgerlijk beschouwde eindtijd.²¹

Toch stelden de reglementen van de herensociëteiten duidelijke grenzen aan het individuele gedrag van haar leden. Kort gezegd was het de bedoeling dat de leden zich enigszins beheersten en elkaar niet stoorden. De Grande Sociëté had een traditie van ingetogenheid en fatsoen. Zo namen de leden van de herensociëteiten niet volledig afstand van de burgerlijke normen en waarden en was hun levensstijl tegelijk burgerlijk en aristocratisch.²²

¹⁹ Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*, 77-79, 86-87, 93-97, 99.

²⁰ *Ibidem*, 86, 116-118, 120-122, 133-135.

²¹ *Ibid*, 88-89, 93, 136.

²² *Ibid*, 77-29, 88-89, 109.

De Haagsche burgersociëteiten

Naast de bovengenoemde herensociëteiten waren er in Den Haag ook drie burgersociëteiten: De Eendragt, De Harmonie en De Vereeniging. De sociale samenstelling van deze burgersociëteiten was anders, maar ook de activiteiten, de gebouwen en de normen en waarden van de burgersociëteiten verschilden van de herensociëteiten.²³

De Harmonie en de Eendragt waren al in de eerste helft van de negentiende eeuw actief, maar deze twee sociëteiten hebben nooit een grote rol gespeeld in Den Haag. De Vereeniging werd pas in 1851 opgericht, maar kwam al snel tot bloei. Zij werd de belangrijkste ontmoetingsplaats voor de Haagse middenstand en is zo belangrijk geweest voor de vereniging van de burgerij. De Vereeniging heeft volgens Furnée geprobeerd de standsverhoudingen te veranderen, door de geest van afzondering en afscheiding te bestrijden en de hegemonie van de hoogste stand ter discussie te stellen.²⁴

De ledensamenstelling van de burgersociëteiten

De Vereeniging had na haar oprichting in 1851 erg snel succes, waaruit blijkt dat er in Den Haag nog steeds behoefte was aan een nieuwe sociëteit. Zoals in tabel 2 te zien is groeide het ledenbestand van De Vereeniging erg snel in haar eerste bestaansjaren en zo werd zij de grootste sociëteit naast de Witte. Onder de leden waren voornamelijk lieden uit de handel en nijverheid te vinden, zoals ambachtsbazen, handelaren, fabrikanten en winkeliers. Daarnaast zien we in haar ledenbestand ook ambtenaren, medici, advocaten, onderwijzers en kunstenaars. In de loop van de negentiende eeuw traden ook enkele officieren en edellieden toe. Hun rol is echter minimaal geweest, aangezien de dominantie van nijvere burgers in deze jaren alleen maar groter werd in De Vereeniging.²⁵

	1851	1855	1860	1865	1870	1874	1880	1893
De Vereeniging	84	243	350	118	250	270	241	164

Tabel 2: ledental van De Vereeniging tussen 1850 en 1890.²⁶

Net als in De Vereeniging, vinden we onder de leden van De Eendragt en De Harmonie ook voornamelijk nijvere burgers. Zo blijkt dat er in de burgersociëteiten voornamelijk lieden uit de hoge burgerij verenigd waren. De burgerij ontleende haar status aan opleiding, vermogen en beroep. In vergelijking met de aristocratie speelde afkomst een minieme rol. De meeste leden van de burgersociëteiten waren zeer welgestelde mannen. Een deel van hen deed qua welstand niet onder voor de leden van de Witte. Dit laat zien dat het hebben van veel geld in Den Haag nog niet betekende dat men tot de hoogste stand werd gerekend.²⁷

De activiteiten van de burgersociëteiten

Net als in de herensociëteiten, werd in de burgersociëteiten gedronken, gerookt, gegeten, gekaart en gebiljart. Verder werden er onderhoudende conversaties gevoerd en werden in de leeszaal lectuur

²³ Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag*, 139-140, 327.

²⁴ *Ibidem*, 1850-1890, 139-140.

²⁵ *Ibid*, 151-154, 173-174, 182-184.

²⁶ *Ibid*, 151-154, 173-174, 179-180, 182, 190.

²⁷ *Ibid*, 141-142, 145-147, 169-170.

en kranten gelezen. De leden van De Vereeniging trachten echter ook hun onderlinge band te verbeteren door meer fysiek getinte mannelijke gezelschapsspelen. Zo was kegelen op de eigen kegelbaan een van de voornaamste bezigheden. Het initiatief voor een handboogschutterij had onvoldoende weerklank gevonden. Wel kon de feestzaal van De Vereeniging omgebouwd worden tot een kolfbaan en het kolfspel was dus ook een van de activiteiten. Volgens Furnée onderscheidden de leden van De Vereeniging zich met deze spelen door de fysieke kracht, losheid en mannelijkheid die deze spelen tentoon spreidde, van de slapheid, stijfheid en verwijfdheid die men de aristocratie toeschreef.²⁸

Onder de middenstand was ook behoefte aan meer bals en andere sociale en culturele activiteiten en hier ging De Vereeniging voor zorgen. Op zomerse zondagen werden harmonieconcerten gehouden in de tuin van De Vereeniging en in de winter kwamen regelmatig binnen- en buitenlandse artiesten in De Vereeniging optreden. Er werden ook zogenaamde 'kunstsoirées' gehouden, waarin de leden hun artistieke talenten aan elkaar konden laten zien.²⁹

De gebouwen van de burgersociëteiten

In de gebouwen van de burgersociëteiten was geen sprake van de luxe en weelde die tentoon gespreid werd in de sociëteitsgebouwen van de herensociëteiten. De locaties van de sociëteitsgebouwen hadden minder status en ook de buitenkant van deze gebouwen straalde minder aanzien uit. Toen De Vereeniging in 1852 een eigen pand ging bezetten werd deze met spaarzame hand voorzien van enig comfort. Verschillende meubels werden overgenomen van een koffiehuis. Wel werd het gebouw van De Vereeniging in de jaren 1870 en 1880 meerdere malen verbouwd, en zo kwam meer luxe in het sociëteitsgebouw.³⁰

Afbeelding 2: Het tegenwoordige sociëteitsgebouw van De Vereeniging.

Burgerlijke normen en waarden

In de burgersociëteiten kwamen volgens Furnée burgerlijke normen en waarden zoals productiviteit, spaarzaamheid en huiselijkheid naar voren. In de gebouwen was geen sprake van overdadige luxe en weelde en de rol van vrouwen wijst op huiselijkheid. Ook de bals in De Vereeniging droegen een duidelijk burgerlijk stempel. Deze hoefden namelijk niet tot in de vroege uurtjes te duren, aangezien er de volgende dag gewoon weer gewerkt moest worden. De burgerplicht of het huiselijk heil mocht niet gehinderd worden door vermaak in burgersociëteiten. Er was geen plaats voor onbeteugeld en onbepert vermaak zoals in de aristocratische sociëteiten. Op deze manier wilden de leden van De Vereeniging zich volgens Furnée onderscheiden van de overmatige, minder productieve en uithuizige levensstijl van de hoge standen. Ook via de mannelijkheid die in de fysieke spelen tentoon werd gespreid, onderscheidden de leden van de burgersociëteiten zich van de deftigste stand. Beschaafde omgangsvormen vond men belangrijk in De Vereeniging. De leden van de herensociëteiten mochten qua sociale status dan wel hoger zijn,

²⁸ Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag*, 155-157, 176.

²⁹ Ibidem, 161, 175-176.

³⁰ Ibid, 153-158, 175, 185, 188.

door hun beschaafde gedrag wilden de leden van de burgersociëteiten zich toch met hen meten. In de loop van de negentiende eeuw werd in de burgersociëteiten minder vastgehouden aan deze burgerlijke normen en waarden en werden de herensociëteiten steeds meer geïmiteerd.³¹

Conclusie

Zoals uit het voorgaande blijkt waren er duidelijke verschillen tussen de Haagsche herensociëteiten en burgersociëteiten.

Allereerst hadden de heren- en burgersociëteiten een belangrijke rol in de Haagsche standensamenleving. De Witte gaf de grens aan van wie zich op basis van beroep, welstand, adellijke titel of positie tot de hoogste stand mocht rekenen. De Vereeniging heeft juist geprobeerd om de standsverhoudingen in Den Haag te veranderen, door de geest van afzondering en afscheiding te bestrijden.

In de herensociëteiten was de hoogste stand van de samenleving verenigd. De adel was goed vertegenwoordigd en er waren ook veel heren met een hoge positie, zoals minister, lid van de herensociëteiten. Daarnaast waren ook veel ambtenaren, officieren, advocaten en renteniers verenigd in de herensociëteiten. In de burgersociëteiten vinden we daarentegen voornamelijk nijvere burgers, zoals gegoede ambachtsbazen, fabrikanten, winkeliers en handelaren. De leden van de burgersociëteiten deden qua welstand zeker niet altijd onder voor de leden van de herensociëteiten.

De activiteiten van de herensociëteiten en burgersociëteiten waren grotendeels hetzelfde. De leden vermaakten zich voornamelijk met de traditionele koffiehuisgenoevens. In de burgersociëteiten hielden de leden zich echter ook bezig met fysiek getinte spelen en zo onderscheidden haar leden zich van de stijfheid van de deftigste stand in de herensociëteiten. De gebouwen van de herensociëteiten waren luxer en weelderiger dan de gebouwen van de burgersociëteiten.

Het burgerlijke normen- en waardepatroon komt het duidelijkst naar voren in de burgersociëteiten. Huiselijke plichten werden hier boven het sociëteitsleven gesteld en men leefde relatief bescheiden. Via de fysiek getinte spelen lieten de leden van De Vereeniging hun mannelijkheid zien. In de herensociëteiten is het moeilijker om burgerlijke idealen te vinden. In deze sociëteiten werd enige vorm van beschaafdheid gepropageerd, maar over het algemeen was er meer sprake van luxe, weelde en spijzucht. Dit wijst er op dat de elite van Den Haag een eigen aristocratische levensstijl had die niet bepaald burgerlijk was.

³¹ Furnée, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag*, 156-157, 160-161, 190-191.

Het Bossche sociëteitsleven in de negentiende eeuw

In het begin van de negentiende eeuw was Den Bosch het bestuurlijk en commercieel centrum van Brabant. Het was met bijna 14.000 inwoners in 1809 ook veruit de grootste stad van Brabant. Doordat Den Bosch een belangrijk overslagcentrum was voor de handel, waren er veel voorname mannen die in deze tak hun rijkdom hadden vergaard. Er waren in vergelijking met Den Haag een stuk minder edellieden te vinden in Den Bosch. Volgens Duyvendak was er in Den Bosch een bestuurlijke elite en financiële elite. De financiële elite van Den Bosch bestond voornamelijk uit handelaren, renteniers en fabrikanten. Daarnaast behoorden ook enkele beoefenaars van vrije beroepen, ambtenaren en zelfs enkele middenstanders, zoals bakkers, tot de financiële elite. Slechts enkelen van deze mannen hadden een adellijke titel. De bestuurlijke elite was een zeer beperkte groep van tussen de 10 en 15 man. Deze groep bestond voor ongeveer een derde uit adel. De financiële elite en bestuurlijke elite waren volgens Duyvendak met elkaar gerelateerd.³²

Zoals zal blijken was er sprake van een duidelijk standsbesef in Den Bosch en dit komt ook naar voren in het sociëteitsleven. De verdeling tussen financiële elite en bestuurlijke elite dekt echter niet de sociale lagen die er in de hoge en hoge middenstand bestonden. In de financiële elite waren burgers en aristocraten te vinden en ditzelfde gold voor de bestuurlijke elite. De verdeling die Duyvendak maakt is te beperkt om de ledensamenstelling van de Bossche sociëteiten te onderzoeken. In de sociëteiten vinden we namelijk niet alleen de bestuurlijke en financiële elite, maar ook andere edellieden, officieren en middenstanders. Daarnaast behoorde de financiële elite ook niet direct tot de hoogste stand, aangezien ook burgers grote rijkdom konden vergaren. Het Bossche sociëteitsleven zou beter inzicht kunnen geven in sociale lagen die in Den Bosch werden onderscheiden. Om de vergelijking met het onderzoek van Furnée te kunnen maken zal vast worden gehouden aan zijn sociale verdeling met aan de ene kant de nijvere burgers in de burgersociëteiten en aan de andere kant de deftigste stand van onder andere adel en officieren in de herensociëteiten.

In het voorgaande hoofdstuk is duidelijk geworden wat volgens Furnée de kenmerken van burgersociëteiten en herensociëteiten zijn. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht of de Bossche sociëteiten ook bepaalde kenmerken hadden die het mogelijk maken om deze te verdelen in burgersociëteiten en herensociëteiten. Allereerst zal gekeken worden naar de ledensamenstelling van de Bossche sociëteiten. Wanneer er veel adel en officieren lid waren, lijkt er sprake te zijn van een herensociëteit, terwijl de aanwezigheid van nijvere burgers juist wijst op een burgersociëteit. Als er in een sociëteit alleen sprake was van stijve activiteiten wijst dit in de richting van een herensociëteit. Wanneer in een sociëteit ook fysiek getinte spelen werden gespeeld, lijkt eveneens sprake te zijn van een burgersociëteit.

Ook het sociëteitsgebouw geeft inzicht in het karakter van een sociëteit. Als het sociëteitsgebouw luxueus en weelderig was en op een aanzienlijke plek stond, was er waarschijnlijk sprake van een herensociëteit. Wanneer dit niet het geval was wijst dit in de richting van een burgersociëteit. Als laatste zal bij iedere Bossche sociëteit gekeken worden of de burgerlijke normen en waarden naar voren komen. Wanneer burgerlijke idealen duidelijk naar voren komen in een sociëteit lijkt er sprake te zijn van een burgersociëteit. Als deze idealen ontbreken en er meer sprake is van een aristocratische levensstijl, dan kan deze sociëteit waarschijnlijk bestempeld worden als een

³² M. Duyvendak, *Rooms, rijk of regentesk: Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord Brabant circa 1810-1914* (Utrecht 1990) 25, 50-51, 69, 79, 99.

herensociëteit. Er zal ook onderzocht worden of er binnen een sociëteit sprake was van burgerlijke normen en waarden of juist van een aristocratische levensstijl, zodat dit daarna in het historische debat over de burgerlijke cultuur geplaatst kan worden.

Het ontstaan van de Bossche sociëteiten

Orangisten vs. Patriotten

In het laatste kwart van de achttiende eeuw was het onrustig in de Nederlanden, doordat er sprake was van economisch en militair verval. Rond 1783 begon de strijd tussen de orangisten en de patriotten. De patriotten verzetten zich tegen de groeiende macht van de stadhouder, terwijl de orangisten deze juist steunden. De patriotten bestonden uit patriottische burgers en de Hollandse regenten die al enige tijd problemen hadden met de grote invloed die de stadhouder in Brabant had. Patriottische burgers waren zich bewust geworden van de slechte toestand van de Republiek en brachten dit in verband met moreel verderf. Deze burgers waren zich in genootschappen gaan organiseren, waarin men ging discussiëren over verlichte denkbeelden. Deze discussiekringen groeiden uit tot hervormingsgezinde genootschappen, zoals de bekende *Maatschappij tot nut van het Algemeen*. Dit zijn de voorlopers van de latere verenigingen en sociëteiten. Buiten hun afkeer tegen de stadhouder hadden de regenten en patriottische burgers niet veel gemeen.³³

Ook in Den Bosch hadden de patriotten een grote aanhang. Het feit dat er personen, die geboren waren buiten Brabant, op belangrijke posities zaten, viel helemaal verkeerd bij de Bossche bevolking. Daarom werd in 1786 een Vaderlandse Sociëteit opgericht door Bossche regenten en lieden uit de hoge burgerij. Nadat Den Bosch op 8, 9 en 10 november 1787 geplunderd was door orangistische militairen, werd de Vaderlandse Sociëteit verboden en ging deze waarschijnlijk ondergronds verder. In 1789 hadden radicale burgers de overhand gekregen in de ondergrondse Vaderlandse sociëteit. In 1789 scheidden 22 patriottische aristocraten zich af van de radicale burgers en stichtten de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis, de voorloper van Amicitia.³⁴

Het sociëteitsleven in 1809

Er waren in 1809 drie herensociëteiten in Den Bosch: de Grootte Sociëteit in de Zwarte Arend, de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis en de Harmonie. In de loop van het jaar 1809 vonden er enkele belangrijke veranderingen plaats binnen het Bossche sociëteitsleven. De orangistische Grootte Sociëteit zou spoedig ophouden te bestaan, terwijl in het logement de 'Gouden Leeuw' de 'Nieuwe sociëteit' werd opgericht. De 46 oprichters van de Nieuwe sociëteit hadden een hoge sociale status. Maar liefs 18 van haar leden behoorden tot de regerende klasse en slechts twee van haar leden zijn als burgerij te identificeren.³⁵

Het karakter van de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis was sinds 1789 sterk veranderd. Het ledental van sociëteit was flink toegenomen en er waren in 1809 nog slechts 2 leden die in 1789 ook lid waren geweest. De groei was veroorzaakt door burgerlijke leden, want het aandeel van de Bossche patriciërs daalde van driekwart naar een kwart. Het jaar 1809 was ook voor de sociëteit in

³³ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 11-13.

³⁴ Ibidem, 14-18

³⁵ Ibid, 20-22

het Hollandsch Koffiehuis erg belangrijk. Dit kwam doordat de kastelein van het koffiehuis door schulden het pand moest verkopen, waardoor de sociëteit haar onderdak dreigde te verliezen.

Om dit probleem op te lossen werden de Nieuwe sociëteit en de Grootte Sociëteit benaderd voor een fusie. De Grootte Sociëteit gaf waarschijnlijk geen antwoord omdat deze niet meer actief was, de Nieuwe sociëteit gaf een afwijzend antwoord. Waarschijnlijk wilde de Nieuwe sociëteit niet fuseren omdat haar leden voornamelijk uit de Bossche elite kwamen of tijdelijk in de stad verblijvende officieren en ambtenaren waren. De sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis bestond voor een derde uit het Bossche patriciaat, maar had daarnaast ook veel leden uit de gegoede burgerij aangenomen en hier hadden de leden van de Nieuwe sociëteit weinig zin in. De sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis voelde zich weer te goed om contact te zoeken met de Harmonie.³⁶ Deze gang van zaken wijst er op dat de hoogste stand van Den Bosch een duidelijk standsbesef had en dat het Bossche sociëteitsleven inzicht kan geven in het functioneren van de Bossche standensamenleving.

De sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis moest uiteindelijk op eigen voet verder. Er werd besloten om het Hollandsch Koffiehuis te kopen en het gelijk goed te verbouwen, waarvoor 18.000 gulden van de leden werd geleend. De sociëteit kreeg naast een nieuw reglement en een eigen kastelein, ook eindelijk een naam: Amicitia.³⁷

³⁶ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 22-23

³⁷ Ibid, 23

Amicitia

In deze paragraaf over Amicitia zal worden onderzocht of deze sociëteit de kenmerken van een herensociëteit of een burgersociëteit had. De informatie die hier gepresenteerd wordt over de Bossche sociëteit Amicitia komt voornamelijk uit het gedenkboek dat Jeroen van Oss heeft gepubliceerd over Amicitia en de Zwarte Arend. Hij heeft de notulen, rekeningen en andere archiefstukken van Amicitia onderzocht en dit in 1989 in een gedenkboek gepubliceerd.³⁸ De informatie die Van Oss geeft zal aangevuld worden met primair bronnenmateriaal, zoals rekeningen en reglementen.

Ledensamenstelling

Toen de sociëteit in het Hollandsch Koffiehuis in 1809 verder ging onder de naam Amicitia bestond zij uit 80 leden. Dit aantal zou in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk afnemen. Nadat het ledental voornamelijk tussen 1840 en 1850 sterk was afgenomen telde Amicitia in 1855 nog maar vijftig leden. Omdat het ledental in de twintig jaar die hier op volgden rond de dertig bleef hangen, werd in 1876 besloten om de sociëteitszaal te verbouwen. Dit had zijn effect want in 1878 was het ledental al bijna verdubbeld tot zevenenvijftig leden. Omdat het sociëteitsgebouw te klein was om meer leden te huisvesten, werd er een maximum ledental van 60 ingesteld. In het decennia dat hierop volgde bleef het ledental net onder de 60 hangen, tot in 1891 het maximum aantal leden met twee werd overschreden (zie tabel 4).³⁹

	1809	1855	1878	1891
Amicitia	80	25	57	62

Tabel 4: ledenaantallen Amicitia tussen 1809 en 1891

Van Oss doet in zijn gedenkboek enkele uitspraken over de ledensamenstelling van Amicitia, maar bij deze informatie ontbreekt een bronvermelding. In het archief van sociëteit Amicitia is een alfabetische ledenlijst te vinden over de periode 1789-1943.⁴⁰ Daarnaast is over de periode 1876-1951 een introductieboek bewaard gebleven. Hierin staat wie op welke datum werd geïntroduceerd en wat zijn beroep en woonplaats waren.⁴¹ Welke bron Van Oss precies gebruikt heeft is niet achterhaald.

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk staat beschreven wilde de Zwarte Arend in 1809 niet samengaan met Amicitia omdat er veel leden uit de burgerij waren toegetreden tot deze laatste sociëteit. Amicitia bestond toen volgens Van Oss nog maar voor een kwart uit Bossche patriciërs die hun status voornamelijk aan hun afkomst dankten.⁴² In 1891 was er volgens van Oss ten opzichte van 1809 weinig veranderd in de ledensamenstelling van Amicitia. Er waren nog steeds weinig edellieden te vinden in het ledenbestand van Amicitia, terwijl de hoge burgerij opvallend goed

³⁸ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 64-67.; Het is niet altijd duidelijk waar Van Oss zijn informatie vandaan haalt. Bij bepaalde informatie staat geen noot en dit zorgt ervoor dat de bron die gebruikt wordt moeilijk te achterhalen is. Dit is een duidelijke zwakte aan het werk van Van Oss.

³⁹ Ibidem, 25-26.

⁴⁰ Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SH), Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 27. *Alfabetische ledenlijst, 1789-1949*.

⁴¹ SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 3. *Introductieboek, 1876-1951*.

⁴² Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 21-22, 27.

vertegenwoordigd werd.⁴³ Officiëren zien we niet meer in Amicitia na 1850. In 1891 waren volgens van Oss naast een beperkt aantal medici, notarissen, advocaten en ambtenaren, vooral lieden uit de handel en nijverheid en renteniers lid van Amicitia. Zo kwam in 1891 24 % van de leden van Amicitia uit de handel en nijverheid. Ongeveer 10% van haar leden waren advocaten en ongeveer 5% behoorden in 1891 tot de ambtenarij. Van de leden van Amicitia bezat 12% tot 14% een meestertitel. De leden van Amicitia behoorden tot de financiële elite, aangezien in 1891 maar liefst 34% van deze leden op de lijst met hoogstaangeslagenen van de provincie Noord-Brabant stonden.⁴⁴ Op basis van beroepen en status kunnen we de leden van Amicitia volgens van Oss echter niet tot de deftigste stand rekenen. Van Oss suggereert hier mee dat het hebben van veel geld in Den Bosch niet direct betekende dat iemand tot de deftigste stand werd gerekend.

Op basis van de ledensamenstelling kan sociëteit Amicitia niet tot de herensociëteiten gerekend worden. Er waren slechts bij uitzondering edellieden te vinden in Amicitia en er waren na 1850 geen officieren meer lid. Nijvere burgers met veel geld domineerden in Amicitia en wat er op wijst dat hier sprake is van een burgersociëteit. Werden in Amicitia ook burgerlijke normen en waarden benadrukt?

Gebouw

Amicitia heeft gedurende haar hele bestaan in het Hollandsch koffiehuis aan de markt gezeteld, een aanzienlijke locatie in Den Bosch. Aan de buitenkant van dit gebouw zijn geen veranderingen geweest, maar de sociëteitslokalen zijn van binnen wel enkele malen verbouwd. Dit begon al gelijk nadat men dit Koffiehuis in 1809 voor bijna 10.000 gulden had gekocht. Toen men het pand eindelijk bezat, werd besloten om het gelijk voor 8000 gulden grondig te verbouwen. De sociëteitszaal werd verplaatst naar de benedenverdieping en daarachter kwam een biljartzaal. Voor het aanzienlijke verbouwingsbedrag van 8000 gulden kon men de nieuwe sociëteitszaal ook weelderig inrichten. Er werden op meerdere plaatsen kostbare spiegels aan de muur gehangen en voor de ramen kwamen gekleurde gordijnen met franjes. De bekende kunstenaar J.A. Knip decoreerde de lambrisering met rozetten en bokkenkopjes en naast de schoorsteen schilderde hij gordijnen. In deze sociëteitszaal stonden zesendertig mahoniehouten stoeltjes met zwarte bekleding, 2 gestoffeerde banken, een ronde leestafel en acht speeltafels met een rood marmeren blad. Voor de verlichting waren er olielampen en maar liefst 50 koperen kandelaars met kaarsen erin.

Afbeelding 3: Het voormalige sociëteitsgebouw van Amicitia. Tegenwoordig is dit een kledingwinkel.

Het sociëteitsgebouw van Amicitia was dus weelderig ingericht met luxe meubels. Dit wijst er op dat haar leden weinig waarde hechte aan burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid en bescheidenheid. Ondanks alle luxe is de financiële situatie van Amicitia niet altijd even rooskleurig geweest. Het ledental nam in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk af en dit kwam de

⁴³ Ibidem, 27.

⁴⁴ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 27, 36-37.

financiën niet ten goede. De sociëteit moest in 1849 zelfs naar de bovenverdieping verhuizen, zodat men de fraaie sociëteitszaal als koffiehuis kon gaan verhuren en zo meer inkomsten kreeg. De sociëteit verkeerde rond het midden van de negentiende eeuw in een diepe crisis, maar in 1876 had men toch weer het vertrouwen om de sociëteitszaal nog een keer te verbouwen. Voor een paar duizend gulden werd het voorkomen van de zaal wat aantrekkelijker gemaakt om zo meer leden aan te trekken. Dit plan werkte en in 1894 werd het onderkomen van de sociëteit alweer vernieuwd, wat nogmaals laat zien dat er binnen Amicitia veel waarde werd gehecht aan luxe.⁴⁵

In de loop van de negentiende eeuw verloor Amicitia de grandeur die de sociëteit in 1809 na de verbouwing uitstraalde. Amicitia werd een kleine lokale herensociëteit die een enigszins teruggetrokken bestaan leidde in vergelijking met de andere Bossche sociëteiten. Van een burgerlijke levensstijl lijkt in Amicitia geen sprake te zijn, wat ook zal blijken uit de activiteiten.⁴⁶

Activiteiten

Net als andere negentiende-eeuwse sociëteiten, hielden de leden van Amicitia zich bezig met de traditionele activiteiten. Er werd gerookt, gepraat, gedronken, gebiljart en gekaart. Volgens de reglementen waren 'hazardspelen' verboden, maar op de rekeningen valt wel te lezen dat er regelmatig fiches werden aangeschaft. Op een rekening uit het jaar 1810 staat vermeld dat voor 612 gulden lange stenen pijpen aangeschaft waren, wat er op wijst dat er stevig gerookt werd.⁴⁷ In 1839 besteedde Amicitia nog meer dan 400 gulden aan kranten. Vijftien jaar later was dit nog slechts de helft.⁴⁸ De Franstalige Belgische kranten, zoals *Journal de Bruxelles* en *Le Commerce Belge*, vielen bij de leden van Amicitia in de smaak. Ook de aangeschafte meubels en ornamenten lijken er volgens Van Oss op te wijzen dat de leden van Amicitia op Frankrijk en België georiënteerd waren.⁴⁹

In Amicitia lijkt sprake geweest te zijn van een aristocratische levensstijl die uit Frankrijk was komen overwaaien. Deze levensstijl blijkt ook duidelijk uit een andere activiteit die in het oog springt bij Amicitia, het sociëteitsdiner. Over deze diners is redelijk wat informatie bewaard gebleven, zoals bijvoorbeeld menukaarten. Het oudste diner dat bekend is werd in 1839 gehouden ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan. Hierbij werd de sociëteitszaal groots versierd met draperieën, kroonluchters, bloempotten en spiegels. In totaal kostte dit alles ongeveer 750 gulden.⁵⁰ In 1867 dronken 31 leden op zo'n diner samen 36 flessen champagne, 51 flessen wijn en 4 flessen port, wat wijst op een groots drinkfestijn.⁵¹ Ook het aantal gangen dat de leden van Amicitia op een diner voorgeschoteld kregen was bepaald niet bescheiden. Op een diner in 1885 werden maar liefst 17 gangen voorgeschoteld en in 1889 waren er tijdens het diner voor het 100-jarig bestaan 14 gangen.⁵²

⁴⁵ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 25-26, 56.

⁴⁶ Ibidem, 28.

⁴⁷ SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 13. *Rekeningen 1810*, p. 36.

⁴⁸ SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekeningen 1839 en 1854, ingegaan primo mei 1839 en mei 1854; 3de hoofdstuk van uitgaven*.

⁴⁹ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 58.

⁵⁰ SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekeningen 1839, ingegaan primo mei 1839, 7de hoofdstuk van uitgaven*.

⁵¹ SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekening der sociëteit Amicitia, ingegaan primo mei 1867. uitgaven 7de hoofdstuk*.

⁵² SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 26. *Menu's van diners, 1885 en 1889*.

In deze jaren vielen schildpadsoep, oesters, kreeften en patrijzen het meest in de smaak.⁵³ Op diners van Amicitia was geen sprake van bescheidenheid, maar werden chique gerechten geserveerd. Er zijn geen bals of feesten bekend die georganiseerd werden door Amicitia. Alles wijst er op dat er binnen Amicitia sprake was van een statige en stijve levensstijl waarin de nadruk lag op luxe en spilzucht, en waar voor burgerlijke normen en waarden weinig ruimte was.

Conclusie

Wanneer de ledensamenstelling van Amicitia bekeken wordt lijkt sprake te zijn van een burgersociëteit. Ondanks dat Amicitia wel enkele adellijke leden had, behoorde haar leden over het algemeen niet tot deftigste stand van Den Bosch. De leden van Amicitia waren voornamelijk burgers die zich door hun welstand, beroep of opleiding wisten te onderscheiden van de brede middenstand. Haar leden behoorden wel tot de meest vermogende klasse van Den Bosch.

Naast de ledensamenstelling wijst echter niets erop dat Amicitia een burgersociëteit was. Amicitia bezat een gebouw op een aanzienlijke plek in Den Bosch en dit werd ook nog eens weelderig ingericht. De activiteiten van Amicitia bestonden voornamelijk uit de traditionele koffiehuisgenoegegens en er was geen sprake van losbandig vermaak. Bij de traditionele Amicitia diners lag de nadruk op luxe. De beschrijving van Amicitia wijst er op dat er binnen deze sociëteit sprake was van een statige en stijve levensstijl waarin de nadruk lag op luxe en spilzucht, en waar voor burgerlijke normen en waarden weinig ruimte was.

Amicitia valt dus niet te plaatsen in de verdeling van Furnée. Qua sociale samenstelling was Amicitia een burgersociëteit, maar de leden van Amicitia hadden een aristocratische levensstijl die doet denken aan een herensociëteit. Dit laat zien dat de burgerij in Den Bosch niet altijd waarde hechtte aan de burgerlijke normen en waarden, en de aristocratie zelfs ging imiteren.

⁵³ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 60.

Zwarte Arend

Zoals is gebleken kan Amicitia niet als een burger- of herensociëteit bestempeld worden en zo is het model van Furnée dus niet volledig toepasbaar op het Bossche sociëteitsleven. Past de Zwarte Arend wel binnen de verdeling van Furnée of bezat ook deze sociëteit kenmerken van beide soorten sociëteiten?

Net als bij het voorgaande paragraaf over Amicitia, zal dit stuk over de Zwarte Arend voornamelijk gebaseerd zijn op het gedenkboek dat Jeroen van Oss heeft gepubliceerd over de Zwarte Arend en Amicitia. Ook van de Zwarte arend heeft Van Oss de notulen, rekeningen en andere archiefstukken onderzocht. Naast dit gedenkboek zullen ook enkele primaire bronnen over de Zwarte Arend gebruikt worden.

Ledensamenstelling

Nadat de Nieuwe Sociëteit in haar eerste jaren gezeteld had in hotel de Gouden Leeuw, werd deze locatie in 1821 verlaten en gingen zij koffiehuis de Zwarte Arend huren. Vanaf nu zou de sociëteit bekend komen te staan als sociëteit de Zwarte Arend. De reden voor de verhuizing is niet precies te achterhalen. Waarschijnlijk zag men een aanzienlijke locatie aan de Markt, waar het toen nog rivaliserende Amicitia gevestigd was, wel zitten. Dat de Grootte sociëteit ook in de Zwarte Arend gevestigd was geweest, heeft misschien ook meegespeeld. Tenslotte kan de toename van het ledental een rol hebben gespeeld.⁵⁴

Toen de Nieuwe Sociëteit in 1809 werd opgericht waren er 46 mannen lid, maar in 1821 was dit ledental al naar 80 gestegen. De Zwarte Arend behield gedurende de negentiende eeuw haar aantrekkingskracht op de Bossche elite en bleef maar groeien (tabel 5).⁵⁵

	1809	1821	1838	1881
Zwarte Arend	46	80	115	186

Tabel 5: Ledenaantallen van de Zwarte Arend tussen 1809 en 1881.

Net als bij Amicitia, doet Van Oss over de ledensamenstelling van de Zwarte Arend vrij precieze uitspraken, zonder daarbij een bron te vermelden. Een kijk in het archief van de Zwarte Arend laat zien dat er ledenlijsten voor de jaren 1856, 1867, 1876, en 1887 bewaard zijn gebleven en dat er tussen 1889 en 1996 een ledenboek is bijgehouden.⁵⁶ De aanwezigheid van deze bronnen maakt het makkelijker om te achterhalen waar Van Oss zijn uitspraken op baseert.

Volgens Van Oss was de adel relatief goed vertegenwoordigd in de Zwarte Arend. In de jaren 1821 en 1851 beschikte ongeveer 10 % van haar leden over een adellijke titel en in 1891 was dit zelfs 15% geworden.⁵⁷ In de ledenlijsten van de Zwarte Arend vinden we familienamen die in de negentiende eeuw, met name in het zuiden van het land, belangrijke posities bezetten en ook bekende Bossche bankiers, zoals Van Lanschot, waren lid.⁵⁸ Waar het militaire element in Amicitia in

⁵⁴ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 29.

⁵⁵ Ibidem, 29, 37.

⁵⁶ SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 3. *Reglementen, 1856, 1867, 1876, 1887.*

⁵⁷ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 36-37

⁵⁸ SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 3. *Reglementen, 1856, 1867, 1876, 1887.*

de loop van de negentiende eeuw volledig verdween, bleven de officieren in de Zwarte Arend een belangrijke groep vormen. Ook waren advocaten en leden van de rechterlijke macht opvallend goed vertegenwoordigd in de Zwarte Arend. Volgens Van Oss behoorde in 1891 bijna een kwart van de leden van de Zwarte Arend leden tot deze groep. De ambtenarij maakte in deze tijd 11 % van het ledenbestand van de Zwarte Arend uit. Lieden uit de handel en nijverheid waren in de Zwarte Arend in vergelijking met de andere sociëteiten slecht vertegenwoordigd, maar met een aandeel van 9% in 1891 is wel duidelijk dat zij niet per definitie geweigerd werden.

De leden van de Zwarte Arend waren hoog opgeleid, ongeveer 40% van haar leden beschikte over een meestertitel. Volgens Van Oss waren de leden van de Zwarte Arend iets minder welvend dan de leden van Amicitia. In 1891 stond 18 % van de leden van de Zwarte Arend op de lijst met hoogstaangeslagenen van de provincie Noord-Brabant, terwijl dit bij Amicitia maar liefst 34% was.⁵⁹

Gebouw

Uit het bovenstaande blijkt dat de leden van de Zwarte Arend op basis van positie, beroep, welstand of adellijke titel tot de deftigste stand gerekend kunnen worden, wat betekent dat deze sociëteit qua ledensamenstelling een herensociëteit was. Het sociëteitsgebouw van de Zwarte Arend straalde gedurende de negentiende eeuw ook de grandeur uit die past bij een herensociëteit. In de loop van de negentiende eeuw heeft het gebouw meerdere opzienbare verbouwingen ondergaan en werd daardoor alleen maar grootser. Nadat de sociëteit twaalf jaar het koffiehuis de Zwarte Arend had gehuurd, werd in oktober 1832 besloten om het pand voor 15.000 gulden te kopen. Doordat de aankoop van het koffiehuis al zoveel gekost had, werd pas in 1839 besloten om de Zwarte Arend voor 3500 gulden te gaan verbouwen. Het bedrag dat gespendeerd werd aan de vergroting van de sociëteitszaal en andere comfortvoorzieningen liep uiteindelijk op tot 5.000 gulden. De behoefte aan een chiquer en comfortabeler onderkomen bleef echter bestaan, wat laat zien dat er van bescheidenheid en spaarzaamheid geen sprake was in de Zwarte Arend.⁶⁰

In 1860 werd een Belgische architect ingeschakeld om voor 950 gulden een ontwerp te maken. Een jaar later werd de opdracht voor ruim 21.000 aanbesteed aan de meester-timmerman die ook de vorige verbouwing had uitgevoerd. Exclusief het interieur, heeft de verbouwing van het onderkomen ongeveer 25.000 gulden gekost. Maar het resultaat mocht er wezen. Het nieuwe gebouw had een witgeschilderde gevel en was overdadig versierd met penanten, rozetten, gevellijsten en gevelornamenten die men uit Brussel had laten komen. Het pronkstuk van het nieuwe gebouw was echter de zinken arend op het dak, waar men 250 gulden voor betaalde.⁶¹

Het moge duidelijk zijn dat er binnen de Zwarte Arend geen ruimte was voor

Afbeelding 4: Het voormalige sociëteitsgebouw van de Zwarte Arend.

⁵⁹ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 36-37.

⁶⁰ Ibidem, 29-33.

⁶¹ Ibid, 33-35.

burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid en bescheidenheid. De nadruk lag binnen de Zwarte Arend op luxe en weelde en dit wijst op een aristocratische levensstijl.

Activiteiten

In de indeling van het nieuwe gebouw is goed te zien waar de leden van de Zwarte Arend zich mee bezighielden. In de voorzaal stonden een leestafel, banken en fauteuils, in het middengedeelte een groot en een klein biljart en daarachter was een speelzaal voor de liefhebbers van kaarten. Het buffet werd gehouden in het leesgedeelte en voor het gebouw kon men onder een afdak op het terras zitten. In 1856 was de rook in de sociëteitslokalen van de Zwarte Arend zo erg dat leden hierdoor 's avonds wegbleven. De rookwalm was dan ook een van de redenen om het pand te verbouwen.⁶²

In 1839 besteedde de Zwarte Arend driehonderd gulden aan kranten en andere bladen.⁶³ Vijftien jaar later was dit bedrag verdubbeld en werden er allerlei bladen voor specifieke beroepsgroepen aangeschaft. De *Militaire Spectator* voor de officieren, het *Weekblad van het Recht* voor de juristen en het *Amsterdamsch effectenblad* voor de bankiers. Net als in Amicitia, waren in de Zwarte Arend enkele Franstalige Belgische kranten zoals het *Journal de Gand* en zelfs het Parijse *Journal de la Mode*.⁶⁴ De leden van de Zwarte Arend werden van tijd tot tijd vermaakt met muziekvoorstellingen. Zij konden 's zomers op het terras genieten van uitvoeringen van militaire muziekcorspsen op de Markt, en ook in de sociëteit kwam soms een militaire blaaskapel spelen.⁶⁵

Het aanbod van drank was vrij divers in de Zwarte Arend. Bier, wijn en jenever werden het meest gedronken, en na 1875 werd ook cognac populair. Maar er werden ook ouderwetse drankjes zoals Elixer Orange, Haarlem likeur en Cats Elixer gedronken.⁶⁶ Sociëteitsdiners zoals in Amicitia zien we niet in de Zwarte Arend, maar er werd door leden wel geluncht in de sociëteit. In het klachtenboek geeft een lid commentaar op zijn lunch. Deze klacht laat het aristocratische karakter van de Zwarte Arend zien:

*“Ondergetekenden heeft ten 12 uren op 25 december besteld een biefstuk met gebakken aardappelen en kop koffie. Biefstuk en gebakken aardappelen waren wegens kwaliteit en slechte wijzen van klaarmaken niet eetbaar. De wijze waarop het werd opgebracht deed meer denken aan een boerenherberg dan aan de eerste sociëteit van den Bosch”.*⁶⁷

Het lijkt alsof de leden van de Zwarte Arend het beste van het beste wilden en niet erg bescheiden waren. Er was een uitgebreide leestafel en ook qua drankkeuze kwamen de leden van de Zwarte Arend niets tekort. Er werden muziekvoorstellingen georganiseerd, maar van uitbundig of fysiek vermaak was geen sprake. Alles wijst er op dat de leden van de Zwarte Arend een aristocratische levensstijl hadden.

Waarschijnlijk heeft de Zwarte Arend in de negentiende eeuw een vrij stabiel bestaan gehad. In tegenstelling tot Amicitia bleef het ledental van de Zwarte Arend stijgen en er zijn geen financiële

⁶² Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 55-56.

⁶³ SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer : 25. *Rekening 1839-1840, vijfde kapittel, abonnementsgelden van nieuwspapieren en periodieke werken*.

⁶⁴ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 58.

⁶⁵ Ibidem, 55-61.

⁶⁶ Ibid, 58.; Oss verwijst naar de rekeningen tussen 1872 en 1908. Deze zijn niet allemaal onderzocht.

⁶⁷ SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 11. *Klachtenboek, 1873-1940, 25 december 1893*.

problemen bekend. De Zwarte arend bleef in de negentiende eeuw een sociëteit met aanzien waarin de absolute elite van Den Bosch zich verenigde.⁶⁸

Conclusie

In het voorgaande is de Zwarte Arend uitgebreid onderzocht en op basis van dit onderzoek kan deze sociëteit als een herensociëteit bestempeld worden. Sociëteit de Zwarte Arend bezat vrijwel alle karakteristieken die Furnée als kenmerkend voor een herensociëteit ziet. Uit de ledensamenstelling blijkt dat de hoogste stand van Den Bosch zich in de Zwarte Arend verenigde. Daarnaast bezat de Zwarte Arend een monumentaal sociëteitsgebouw dat weelderig werd ingericht. De activiteiten van de Zwarte Arend bestonden voornamelijk uit de traditionele koffiehuisgenoevens. Van tijd tot tijd werden er ook muziekvoorstellingen georganiseerd, en zo was er dus wel enig ludiek vermaak in de Zwarte Arend. Over het algemeen lijkt het er echter op dat er binnen de Zwarte Arend sprake was van een statige en stijve levensstijl waarin de nadruk lag op luxe en spilzucht, en waar voor burgerlijke normen en waarden weinig ruimte was. Zo wijst alles er op dat de Zwarte Arend in de negentiende eeuw een herensociëteit was.

⁶⁸ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 37, 56.

Casino

Zoals is gebleken kan de Zwarte Arend als Bossche herensociëteit bestempeld worden. Kan sociëteit Casino aan dit rijtje worden toegevoegd of had deze sociëteit meer de kenmerken van een burgersociëteit? Het zou natuurlijk ook kunnen dat Casino, net als Amicitia, tot geen van beide categorieën gerekend kan worden. Dit zal in de onderstaande paragraaf onderzocht worden op basis van een boek over Casino dat in 2003 door Jacques Luyckx is gepubliceerd. Er zal weinig primair bronnenmateriaal over sociëteit Casino gebruikt worden.⁶⁹

Oprichting

In het jaar 1828 vond men in Den Bosch twee sociëteiten die zich bezig hielden met muziek en dans. De eerste was het Muziek en Redoute Kollegie dat was opgericht op 11 november 1798 en in 1815 tot een sociëteit werd uitgebreid. De tweede sociëteit die zich bezighield met dans en muziek was de Zomersociëteit, waarvan de oprichtingsdatum niet bekend is. Wel weten we dat deze sociëteit een herenhuis aan de Papenhulst bezette. Naast leden uit de hogere stand van Den Bosch, waren ook vrijwel alle garnizoensofficieren lid van de Zomersociëteit.

In 1828 kocht de kastelein van het Muziek- en Redoute Kollegie het pand van de Zomersociëteit, en hierdoor maakten de meeste leden van het Muziek- en Redoute Kollegie de overstap naar de Zomersociëteit. Het bestuur van de Zomersociëteit besloot om met de leden van beide sociëteiten een nieuwe sociëteit te beginnen en zodoende werd op 27 oktober 1828 'de nieuwe sociëteit' opgericht. Als onderkomen werd het gebouw van de Zomersociëteit op de Papenhulst gekozen. Op 2 juni 1829 werd tijdens de ledenvergadering besloten om de sociëteit de naam Casino te geven.⁷⁰

Ledensamenstelling

Over de ledensamenstelling van Casino doet Luyckx niet veel uitspraken in zijn boek. In het archief van Casino is een ledenlijst uit 1864 en een register met namen van de geïntroduceerde te vinden. Daarnaast staat achter in een gedenkboek over sociëteit Casino een lijst van de bestuursleden tussen 1828 en 1927.⁷¹ Waarschijnlijk baseert Luyckx zijn uitspraken over de leden van Casino op deze bronnen.

Bij de oprichting van Casino in 1828 werd besloten dat zij tenminste 200 leden moest gaan tellen, zodat de sociëteit kon blijven bestaan en er een nieuwe concert- en balzaal kon worden gebouwd. Dit aantal van 200 leden werd in het jaar 1828 al bijna gehaald. Gedurende de negentiende eeuw bleef Casino de grootste sociëteit van Den Bosch en in 1882 had zij ruim 240 leden. De sociëteit Casino was volgens Luyckx bedoeld voor leden van de gegoede stand van Den Bosch. De burgemeester van Den Bosch werd vlak na de oprichting tot president van de sociëteit gekozen en ook de meeste andere leden hadden een aanzienlijke positie. Op de ledenlijst van Casino

⁶⁹ Jacques Luyckx maakt in zijn boek geen gebruik van noten. Helemaal achterin zijn boek vermeld hij kort waar hij zijn informatie vandaan haalt. In deze bronnenlijst staan o.a. het archief van Casino en een gedenkboek over Casino. Er wordt niet specifiek verwezen naar primaire bronnen en dit maakt het lastig om te achterhalen op welke bronnen Luyckx bepaalde informatie baseert. Dat het archief van Casino zeer omvangrijk is, maakt dit nog moeilijker.

⁷⁰ J. Luyckx, *Theater in drie eeuwen : geschiedenis van de Vereniging Sociëteit Casino, 's-Hertogenbosch, 1828-2003* ('s-Hertogenbosch 2003) 15-18.

⁷¹ A.F.O.v. Sasse van Ysselt, *Gedenkschrift der Societeit Casino : uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Societeit Casino op 27 October 1928* (1928).

komen we de bekende Bossche families tegen, waaronder ook adellijk geslachten. Voorbeelden hiervan zijn namen als Van Lanschot, Van Sasse van Yssel, Rouppe van der Voort en Van der Does de Willebois. Militairen hadden vanaf het begin af aan een bevoorrechte positie in Casino. Zij werden niet aan de ballotage onderworpen en hadden recht op een verminderde contributie. Onder de leden van Casino waren ook advocaten, rechters, officieren van justitie, leraren, bankiers, kooplieden en industriëlen. Sommige koopmannen werden daarentegen geweerd uit Casino, zonder dat daar een verklaring voor werd gegeven.

De leden van sociëteit Casino waren volgens Luyckx een trouwe afspiegeling van de elite van Den Bosch. Qua ledensamenstelling was Casino dus een herensociëteit.

Activiteiten

Evenals Amicitia en de Zwarte arend, was Casino op de eerste plaats een gezelligheidsvereniging, waar haar leden konden genieten van een drankje, rustig konden roken, onderhoudende conversaties konden voeren en zich konden vermaken met kaartspelen of biljarten. De leestafel was meestal goed voorzien, al misten leden soms wel bepaalde kranten of tijdschriften. In 1848 werd aangedrongen op een abonnement op de Staatscourant en in 1877 wilde een lid dat de leestafel zou worden uitgebreid met Engelse en Duitse tijdschriften. In tegenstelling tot Amicitia en de Zwarte Arend zien we hier weinig Franstalige bladen.⁷²

Casino was een sociëteit waarin veel concerten, bals, toneelvoorstellingen en speelavonden werden gegeven. Door deze nadruk op het houden van theater- en muziekvoorstellingen verschilde Casino van de andere Bossche sociëteiten. Iedere woensdagavond werd er een muziekkavond gehouden en daarnaast werden er vele bijzondere concerten, feesten en bals gegeven. In de zomer waren er goed verzorgde muziekkuitvoeringen in de tuin, waarvoor in 1829 achter in de tuin een houten podium met zitbanken er omheen werd gemaakt. De concerten van Casino werden voornamelijk verzorgd door militaire muziekkorpsen, maar ook andere muziekkanten gaven optredens, waaronder musici van naam. Zo gaf de eerste zangeres van *de Koninklijke Italiaanse schouwburgen* te Parijs in 1838 een optreden in Casino, maar kregen ook eenvoudige leerlingen van de Koninklijke Muziekschool van Den Bosch de kans om hun talenten te laten zien.⁷³

Het lijkt er op alsof de leden van Casino zich ook bezighielden met handboogschieten, aangezien er een mogelijkheid tot handboogschieten in de tuin van Casino geweest is. In 1841 werd voor 241 gulden een schuttersdoel aangeschaft. In 1845 verdween dit doel echter alweer, en zo hebben de leden van Casino hier dus maar kort van kunnen genieten. In 1882 hebben enkele leden ook het voorstel gedaan om een kegelbaan in te richten, maar de financiële toestand liet dit niet toe.⁷⁴

Binnen Casino was geen sprake van de stijve en statige levensstijl die de leden van Amicitia en de Zwarte Arend ten toon spreidden. De vele concerten, bals en feesten laten zien dat er in Casino meer ludiek vermaak plaatsvond en hoewel de rol van fysiek getinte spelen minimaal is geweest, wijst het bestaan ervan en de roep hierom er wel op dat binnen Casino ruimte was om je mannelijkheid door fysieke kracht en losheid te laten zien.

⁷² Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 14, 18, 56.

⁷³ Ibidem, 11, 18, 20, 35-38, 40-42.

⁷⁴ Ibid, 49, 71.

Gebouw

Zoals is gebleken lag de nadruk bij Casino op het geven van voorstellingen en daarom werd ook gelijk na de oprichting al de wens geuit om een nieuwe concert- en balzaal te bouwen. Op 25 juli 1829 werd de bouw van deze zaal aanbesteed. De afmetingen van de nieuwe concertzaal werden vastgesteld op ongeveer 15 meter lang en 8.5 meter breed en men schatte de totale kosten voor de verbouwing op zo'n 15.000 gulden. Vanwege de omvang van dit project moesten er op zoveel mogelijk zaken bezuinigd worden. Overtollige versieringen moesten worden vermeden.⁷⁵ Wanneer de nieuwe zaal precies in gebruik werd genomen is niet duidelijk, maar over de staat hiervan is wel wat bekend. De zaal wordt beschreven als niet meer dan een 'houten loods' die niet voldeed aan de eisen die in die tijd aan een schouwburg werden gesteld. In het '*Wetenschappelijke tijdschrift Noordbrabant*' staat dat er sprake was van koude en ongemak in de houten tent waar de toneeluitvoeringen werden gegeven en dat de leden van Casino weinig behoefte aan weelde hadden.⁷⁶

Zo werden er door Casino grote bedragen uitgegeven aan het sociëteitsgebouw, maar lijkt het alsof luxe en weelde geen prioriteit was. Dit wijst er op dat de leden van Casino burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid en bescheidenheid enigszins propageerden. Zoals zal blijken hielden niet alle leden deze normen en waarden hoog en bleef er commentaar komen op het sociëteitsgebouw gedurende de negentiende eeuw. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen al weer klachten over de concertzaal die volgens sommige leden veel te wensen over liet. Door een gebrek aan financiële middelen, werd pas in 1853 met de verbouwing en vergroting van de zaal begonnen. De kosten waren begroot op 14.180 gulden, inclusief 3000 gulden voor decoratie. Het *Wetenschappelijke tijdschrift Noordbrabant* was een stuk positiever over deze nieuwe zaal en omschreef het als 'eene prachtige schouwburgzaal'.⁷⁷ Waarschijnlijk was de aangebrachte decoratie in de smaak gevallen. In vergelijking met de Zwarte Arend en Amicitia gaf Casino nog steeds relatief weinig geld uit aan luxe en weelde en van overdreven spijzucht was geen sprake.

Na de verbouwing van 1853 waren nog steeds niet alle leden tevreden over het sociëteitsgebouw. De lokalen waren dringend aan verbetering toe, de kleine zaal was erg slecht en ook over de schouwburgzaal uit 1853 bleven klachten komen. In 1880 kwamen de eerste ontwerpen op tafel, alleen de financiering bleek een probleem en ook konden de leden het moeilijk eens worden over wat er verbouwd moest worden. De liedertafel Oefening en Uitspanning was in deze tijd toevallig ook plannen aan het maken voor een eigen concertzaal en daarom stelde zij voor om de bouw van deze zaal te laten samengaan met de nieuwe schouwburg van Casino. Dit zagen de leden van Casino echter niet zitten omdat het publiek bij de voorstellingen dan te gemengd van samenstelling zou worden. Bij de uitvoeringen van de liedertafel mocht ook de burgerij aanwezig zijn en zo zou het aristocratische element van Casino in het gedrang komen. Dit laat duidelijk zien dat Casino zich bewust was van haar status als verzamelplaats van de Bossche elite. Niet zomaar iedere burger mocht tot Casino toetreden. Wanneer er een concert in de tuin gegeven werd, hadden de leden van Oefening en Uitspanning overigens wel toegang tot de tuin.

Na veel discussie over de verbouwing lag er uiteindelijk op 29 maart 1892 een definitief concept op tafel. De kosten voor dit plan werden geschat op ongeveer 30.500 gulden, meer dan de

⁷⁵ Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 22, 25-28.

⁷⁶ Ibidem, 22.; Waar dit precies stond in het *Wetenschappelijke tijdschrift Noordbrabant* is niet gevonden. Daarom wordt verwezen naar Luyckx.

⁷⁷ Ibid, 51-53.; Ook deze informatie is niet gevonden in het *Wetenschappelijke tijdschrift Noordbrabant*.

toegestane 25.000 gulden. Het ene deel van de aandeelhoudersvergadering vond de vergroting van de schouwburgzaal niet hard nodig, maar het andere deel van de geldschietters had juist de voorwaarde gesteld dat de Grote zaal verbouwd zou worden. Dan moest er maar op andere plannen bezuinigd worden. De leden verwachtte geen half werk, maar wilde wel dat er op van alles bezuinigd werd. Zo kon men bijvoorbeeld 'een minder sierlijken gevel' aanbrenge. Wederom blijkt dat luxe en weelde geen prioriteit hadden. Uiteindelijk werd het hele plan gewoon zonder bezuinigingen voorgelegd aan aannemers en alle heisa bleek nergens voor nodig geweest. Een Nijmeegse aannemer wilde het plan voor 22.845 gulden tot uitvoering brengen.⁷⁸

Het nieuwe sociëteitsgebouw van Casino zag er erg fraai uit van buiten. Er was een lange schouwburgzaal met beide kanten ijzeren pilaren waarin 200 losse stoelen stonden. De zaal was echter niets bijzonders, rechttoe rechtaan zonder versieringen. Ook erg comfortabel was deze zaal niet, zeker niet in de winter. Er waren naast deze zaal koffiekamers waarin men de pauze doorbracht en opvallend genoeg was er voor de lage burgerij die voorstellingen kwam bezoeken een aparte ruimte. Zij moest plaatsnemen in de sobere gelagkamer, welke direct verbonden was met de schouwburgzaal. Aan de andere kant van het gebouw bevonden zich de deftige sociëteitsvertrekken, waar alleen leden toegang toe hadden. De concertzaal voldeed na haar bouw aan de eisen die aan een schouwburgzaal werden gesteld, maar toch was de zaal al snel weer verouderd. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstonden er al weer plannen voor een verbouwing.⁷⁹ Zo werd ook aan deze laatste verbouwing veel geld uitgegeven, maar waren nog steeds niet alle leden tevreden. Zij waren waarschijnlijk grotere luxe en weelde gewend en vonden de bescheidenheid die in Casino naar voren kwam niet nodig.

Afbeelding 5: Het sociëteitsgebouw van Casino na de verbouwing van 1892.

Bij haar oprichting in 1828 beschikte sociëteit Casino al over een tuin, maar de grote en ligging hiervan viel ietwat tegen. Aan de ene kant van de tuin lag de stadsvuilnisbelt en aan de andere kant lagen de mestbakken van de cavalerie. Al in 1830 waren er plannen om het stuk grond waar de vuilnisbelt op lag bij de tuin te trekken, maar dit gebeurde uiteindelijk pas in 1867 omdat een weduwe met eigendomsrechten lange tijd had dwars gelegen. Vanaf 22 oktober 1867 werd het stuk grond gehuurd voor een bedrag van 2285 gulden per jaar voor een periode van dertig jaar. In 1870 werd de vuilnisbelt omgebouwd tot een sierlijke tuin en via een bruggetje verbonden met de oude tuin. Er was een vaste muziektent en de tuin werd omringd door bomen en struiken, zodat de leden van Casino afgeschermd waren van blikken van buitenaf. Op 21 juli 1879 kocht de sociëteit uiteindelijk de tuin voor een bedrag van 17.500 gulden.⁸⁰

⁷⁸ Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 67-69, 79-80.

⁷⁹ Ibidem, 80, 117.

⁸⁰ Ibid, 49-50, 63-66.

Burgerlijke normen en waarden

Casino had volgens Van Oss een burgerlijk karakter, wat in het bovenstaande stuk ook naar voren komt.⁸¹ Er is over het algemeen geen sprake geweest van overdadige luxe en weelde in het sociëteitsgebouw van Casino, in ieder geval niet in vergelijking met de gebouwen van de Zwarte Arend en Amicitia. In de voorgaande beschrijving van Casino zien we al enkele malen dat enige vorm van bescheidenheid werd gepropageerd in Casino, maar dat er tegelijkertijd wel constant werd geklaagd over de slechte voorzieningen. Het lijkt er op alsof de burgerlijke normen en waarden hoog werden gehouden in Casino, maar niet alle leden van Casino dit nodig vonden. Waarschijnlijk wilde een deel van de leden van Casino dat er meer luxe kwam, alleen de staat van sociëteitskas stond dit meestal niet toe en luxe lijkt daarnaast geen prioriteit te zijn geweest. Deze dualiteit tegenover de burgerlijke normen en waarden lijkt Casino in de negentiende eeuw te hebben gekarakteriseerd. Overigens kwam er in de tweede helft van de negentiende eeuw wel meer ruimte voor luxe in Casino en werd minder waarde gehecht aan burgerlijke normen en waarden.

Er zijn nog enkele voorbeelden die laten zien dat de leden van Casino burgerlijke normen en waarden propageerden, maar er in de loop van de negentiende eeuw toch steeds meer luxe en weelde kwam. Zo hield men veel bals en concerten maar was er tijdens deze evenementen geen sprake van spilzucht of overdreven versieringen. Het bal mocht soms tot na middernacht duren, maar hier moest wel speciaal toestemming voor worden gegeven. De versiering van de zaal moest 'doelmatig, doch met inachtneming van plichtmatige zuinigheid' zijn. In 1850 was het meubilair hard aan vervanging toe en daarom liet men twee modellen stoelen ontwerpen. Het ene model kostte zeven gulden, het andere model acht. Uiteindelijk werd de goedkoopste versie gekozen, maar toen deze geleverd werden voldeden ze niet aan de eisen en wilden de leden dat ze veranderd werden. Toen in 1857 voor 300 euro spiegels werden aangeschaft voor de grote zaal, waren er eerst enkele afkeurende geluiden te horen omdat dit geld voor een concert bestemd was. Blijkbaar was de verfraaiing echter goed bevallen, want het jaar erop wilden de leden weer twee spiegels aanschaffen.⁸²

Conclusie

Wanneer de ledensamenstelling van Casino wordt bekeken lijkt het alsof deze sociëteit in de negentiende eeuw een herensociëteit was. De leden van sociëteit Casino waren een trouwe afspiegeling van de elite van Den Bosch en de sociëteit had veel aanzien. De leden van Casino waren zich ook bewust van hun hoge sociale status, zij wilden namelijk niet samengaan met een burgerlijke liedertafel en bij voorstellingen in de schouwburg moest de burgerij plaatsnemen in een aparte zaal. Casino was gedurende de negentiende eeuw de grootste sociëteit van Den Bosch en met haar vele toneel- en muziekvoorstellingen speelde zij een belangrijke rol in het culturele leven van Den Bosch.

De elitaire samenstelling en status van Casino wijzen dus in de richting van een herensociëteit. Op basis van het gebouw en gedrag van de leden kan Casino echter als een burgersociëteit bestempeld worden. Over het algemeen werden burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid en bescheidenheid in Casino benadrukt, ondanks dat een deel van de leden dit waarschijnlijk niet nodig vond. Van overdreven weelde of luxe is echter veelal geen sprake geweest

⁸¹ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 10.

⁸² Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 32, 39, 56.

in het sociëteitsgebouw. De activiteiten van Casino laten geen stijve levensstijl zien, maar wijzen er op dat er ruimte was voor los en fysiek vermaak.

Net als Amicitia, kan Casino niet bestempeld worden als een heren- of burgersociëteit. Qua ledensamenstelling was Casino een herensociëteit, maar het burgerlijke karakter van Casino wijst juist in de richting van een burgersociëteit. Niet alle leden van Casino vonden dat de burgerlijke normen en waarden hoog moesten worden gehouden en in de loop van de negentiende eeuw werd hier daarom meer afstand van genomen. Van een aristocratische levensstijl is in Casino echter geen sprake geweest. De levensstijl van de leden van Casino laat zien dat de burgerlijke normen en waarden ook door de hoogste stand van Den Bosch werden gedeeld en dus niet alleen door de burgerij. Casino was tegelijk aristocratisch en burgerlijk en past daarom niet te plaatsen binnen de verdeling van Furnée.

De Unie

Van de drie Bossche sociëteiten die in het voorgaande zijn behandeld past er slechts eentje in de verdeling van Furnée. Alleen de Zwarte Arend was een duidelijke herensociëteit, terwijl de andere twee sociëteiten zowel burgerlijke als aristocratische kenmerken hadden. Valt de Unie te bestempelen als een heren- of burgersociëteit, of valt ook deze sociëteit buiten de verdeling van Furnée?

De onderstaande paragraaf over sociëteit de Unie zal voornamelijk gebaseerd worden op het gedenkboek dat Henk Bruggeman in 2001 over deze sociëteit heeft gepubliceerd. De informatie die in dit gedenkboek staat is vrij beperkt en daarom zal ook primair bronnenmateriaal over sociëteit de Unie gebruikt worden.⁸³

Ledensamenstelling

Op 28 december 1826 werd besloten om op te richten:

"[...]een gezelschap die als doel had de kennis van handel en nijverheid te bevorderen. Dit moest uiteraard gepaard gaan met gezelligheid onder de leden en de activiteiten die gebruikelijk waren in sociëteiten".⁸⁴

Op 1 mei 1827 vond uiteindelijk de officiële oprichting plaats van de sociëteit die vanaf dat moment de Unie ging heten. Onder de 27 oprichters, bevonden zich ook twee jonkheren.⁸⁵

Over de ledensamenstelling van sociëteit de Unie is helaas niet veel te vinden. Naast de lijst van oprichters, zijn er namelijk geen ledenlijsten overgeleverd. Wel staat er in de notulen een lijst van aandeelhouders en zijn er in de notulen ook enkele lijsten waar de leden op staan die bij een vergadering aanwezig waren.⁸⁶ Deze lijsten zijn erg moeilijk leesbaar, maar andere historici hebben op basis van deze schaarse bronnen toch iets durven zeggen over de sociale samenstelling van De Unie. Zo stelt Luyckx in zijn boek over sociëteit Casino dat de Unie burgerlijk werd genoemd en dat deze ook openstond voor lagere standen.⁸⁷ Henk Bruggeman, de schrijver van het gedenkboek over de Unie, zegt in een interview allereerst dat over de status van de leden weinig zeker is en dat hun beroepen vrijwel niet achterhaald kunnen worden. Wel is bekend dat er een slager en twee aannemers lid waren van de Unie en onder de oprichters waren zoals gezegd twee jonkheren. Volgens Bruggeman kwamen de leden van de Unie waarschijnlijk uit de gegoede middenstand.⁸⁸ Als laatste meent Van Oss dat de Unie een meer burgerlijk karakter had dan Casino.⁸⁹ Door de nadruk die in de sociëteit op kennis van handel en nijverheid werd gelegd, is het zeer waarschijnlijk dat de

⁸³ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 13, *Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de Sociëteit "De Unie", 1826 - 1893.*

⁸⁴ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 1. *Oprichtingsbesluit van de Sociëteit, 28 dec. 1826.*

⁸⁵ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 13, *Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de Sociëteit "De Unie", 1826 - 1893.*

⁸⁶ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 2. *Notulenregister van de Sociëteit, 1 mei 1827 - 21 jun 1854.*

⁸⁷ Luyckx, *Theater in drie eeuwen*, 13-14.

⁸⁸ P. Kriele, *Historie Sociëteit*, gepubliceerd op:

[http://www.bastionoranje.nl/index.php?pagina=nieuws&categorie=242&artikel=1528.](http://www.bastionoranje.nl/index.php?pagina=nieuws&categorie=242&artikel=1528)

⁸⁹ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 10.

meest leden van de Unie uit deze sector kwamen. De aanwezigheid van twee jonkheren laat echter zien dat ook de adel vertegenwoordigd was.

Op basis van de ledensamenstelling kan de Unie tot de burgersociëteiten gerekend worden. Ondanks de aanwezigheid van de adel, waren er waarschijnlijk voornamelijk nijvere burgers lid van de Unie. Daarnaast bestempelen verschillende historici de Unie als burgerlijk.

Gebouw

In 1828 was het aantal leden al naar ongeveer tachtig gestegen. In de eerste twee jaar van haar bestaan huurde de Unie een pand, maar door problemen met de eigenaar ging men in 1828 opzoek naar een nieuw gebouw. Er kon een pand gekocht worden voor 9000 gulden, maar dit vonden de leden te duur. Een geschikt gebouw werd niet gevonden en daarom besloot men een stuk grond aan de Lijnbaan te kopen, waarop men zelf een sociëteitsgebouw kon gaan bouwen. De Lijnbaan lag aan de rand van het stadscentrum en was geen echt aanzienlijke locatie. De bouw van het sociëteitspand mocht niet meer kosten dan 6000 gulden. In het oude gebouw was al voor 40 gulden aan meubilair gekocht, maar dit moest aangevuld worden met nieuwe stoelen, tafels, gordijnen, lampen, glazen enz. Dure kunst of versieringen waren niet te vinden in het sociëteitsgebouw van de Unie.

Uiteindelijk werd het nieuwe gebouw pas op 3 mei 1829 met een groot feest geopend. De ruwbouw was toen af, maar de afwerking van het gebouw liet nog even op zich wachten. In april 1830 moesten de buitenmuren, maar ook de muren van de zaal en gang nog steeds afgewerkt en geschilderd worden. Het is goed mogelijk dat dit door financiële problemen niet gebeurde. Het bestuur van de Unie wilde dat de muren aan de buitenzijden op de minst kostbare wijze werden aangepleisterd. Op 6 april 1848 werd de bouw van twee nieuwe zijvleugels aanbesteed. Deze zouden 3374 gulden gaan kosten. Voor de afwerking werd een bedrag van 500 gulden uitgetrokken. Sociëteit de Unie beschikte ook over een fraai aangelegde tuin.⁹⁰

Afbeelding 6: Cafe de Unie, gevestigd in het voormalige gebouw van sociëteit de Unie.

Zo blijkt uit het sociëteitsgebouw dat er binnen de Unie sprake was van spaarzaamheid en bescheidenheid en niet van spilzucht en luxe. Allereerst waren de uitgaven van de Unie aan het gebouw een stuk lager dan de bedragen die andere Bossche sociëteiten spendeerde aan hun sociëteitsgebouwen. Het sociëteitsgebouw van de Unie hoefde geen grandeur uit te stralen en van weelde was geen sprake.

De financiële situatie van de Unie was niet altijd stabiel. In 1853 dreigde een faillissement voor de Unie omdat haar schuld tot 15.000 gulden was opgelopen en haar ledenbestand aan het dalen was. De sociëteit wilde een deel van haar gebouw verkopen, maar dit lukte niet. Nadat ook een veiling niet had gewerkt, wilde een van de leden 8000 gulden lenen. De sociëteit was gered van de

⁹⁰ H. Bruggeman, *Sociëteit de Unie : dag der oprigting Dingsdag 1 mei 1827* (2001) 16-19.

ondergang, maar de benedenverdieping werd wel een particulier koffiehuis. Pas na 1862 nam het ledental weer toe en kwamen er allerlei nieuwe initiatieven.⁹¹

Activiteiten

Binnen het sociëteitsgebouw van de Unie waren verschillende mogelijkheden tot ontspanning en ook in haar tuin konden de leden van de Unie zich vermaken. In De Unie kon gedronken en gerookt worden, en er waren naast speelkaarten ook schaak-, dam- en dominospellen aanwezig. Vlak na de oprichting wilden de leden van de Unie ook dat er een biljart werd aangeschaft. Men had twee biljarts uit Rotterdam op het oog. Het ene kostte 165 gulden, maar aan de kwaliteit van dit biljart werd getwijfeld. Het andere mahoniehouten biljart was luxer van uitvoering, maar kostte ook meer dan twee keer zoveel, namelijk 360 gulden. Uiteindelijk werd besloten om het goedkope biljart te kopen, wat wijst op spaarzaamheid.⁹² In de Unie waren ook verschillende dag- en weekbladen aanwezig. Deze werden tegen een vergoeding door geabonneerde leden meegebracht, wat wederom spaarzaamheid laat zien. Er werden immers geen grote bedragen aan leesvoer uitgegeven. Er waren vooral regionale kranten te vinden in De Unie, Franse of Belgische kranten werden hier waarschijnlijk niet gelezen. Naast deze traditionele activiteiten werden er ook muzikuitvoeringen en bals georganiseerd door de Unie. De Unie had sinds 1 maart 1846 een eigen Harmonie orkest en deze gaf regelmatig concerten. In de tuin werden de Koningsverjaardag, het jaarfeest van de sociëteit, maar ook nationale en internationale kegel- en handboogwedstrijden gehouden.⁹³

De tuin werd niet alleen gebruikt voor feesten en speciale gelegenheden, maar ook voor fysiek getinte spelen. Zo werd allereerst in 1829 voor tachtig gulden een beugelbaan aangelegd in de tuin. Door slecht onderhoud werd deze beugelbaan in 1860 opgedoekt, maar in 1885 was er blijkbaar nog genoeg belangstelling voor deze sport aangezien er toen voor 350 gulden een nieuwe beugelbaan werd gebouwd. Naast deze beugelbaan, werd er in 1850 voor een bedrag van 42 gulden een kegelbaan aangelegd. Hoe lang deze bestaan heeft is niet duidelijk, maar in 1881 was deze zeker verdwenen aangezien er toen een voorstel werd gedaan om weer een kegelbaan in te richten. In 1887 werd er een nieuwe kegelbaan aangelegd voor 235 gulden en kegelen kreeg vanaf nu een belangrijke plaats in de Unie.⁹⁴ In 1889 en 1891 werden internationale kegelconcouren gehouden in de Unie, waaraan respectievelijk 90 en 100 verenigingen deelnamen. Ook werd de Unie het hoofdkwartier van de in 1890 opgerichte 'Nederlandsche kegelbond'.

In 1838 werd door een 45-tal leden handboogschutterij de Unie opgericht. Er werden doelen in de tuin van De Unie geplaatst, maar deze waren wegens grote belangstelling niet voldoende. In 1845 werden daarom voor 296 gulden nieuwe doelen geplaatst. De handboogschutterij had een vrij aanzienlijke status, aangezien prins Alexander in 1844 het beschermheerschap aanvaardde en de schutterij in 1851 zelfs het predicaat koninklijk kreeg.⁹⁵ De Unie heeft meerdere Nederlandse

⁹¹ Bruggeman, *Sociëteit de Unie*, 19-21

⁹² SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 13, *Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de Sociëteit "De Unie", 1826 - 1893.*

⁹³ Bruggeman, *Sociëteit de Unie*, 24, 33-34, 41-42, 44-40.

⁹⁴ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 13, *Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de Sociëteit "De Unie", 1826 - 1893.*

⁹⁵ SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 6. *Stukken betreffende het beschermheerschap van prins Alexander, 1845 - 1851.*

concoursen van handboogschutterijen georganiseerd en ook het 'koningsschieten' was een groot evenement, dat vooraf werd gegaan door een optocht. In 1884 werden de doelen afgebroken omdat men een nieuwe tuinzaal wilde bouwen. De handboogschutterij werd niet ontbonden, maar wel moesten de leden hiervan ergens anders hun sport gaan beoefenen.⁹⁶

Zo speelden fysiek getinte spelen een belangrijke rol in de Unie, wat laat zien dat er van een stijve en statige levensstijl geen sprake was. De leden van de Unie lieten hun mannelijkheid zien door hun fysieke kracht en losheid in de spelen ten toon spreidden en zich zo te onderscheiden van de verwijdheid van de aristocratie.

Burgerlijke normen en waarden

In het voorgaande stuk over de Unie komen al enkele malen burgerlijke normen en waarden naar voren. Via de fysieke gezelschapsspelen lieten de leden van De Unie hun mannelijkheid en losheid zien. Het sociëteitsgebouw bevond zich niet op een aanzienlijke locatie en het uiterlijke vertoon hiervan was niet erg belangrijk. Er was geen sprake van overdadige weelde en luxe, maar eerder van bescheidenheid en spaarzaamheid. Bij de aanschaf van het biljart werd de goedkoopste gekozen. Nadat in 1828 een kachel werd aangeschaft voor 190 gulden, prezen de leden de aankoop omdat de kachel sierlijke en smaakvol van uitvoering was en er zelfs nog 6 jaar stookgarantie geleverd werd.⁹⁷ Een kachel kon al zoveel teweeg brengen.

Het is niet zo dat de Unie helemaal geen aandacht besteedde aan versieringen. De tuin was fraai aangelegd en versierd met vier tuinbeelden en één vaas, en tijdens feesten werd de sociëteit ook mooi aangekleed. Wanneer er zoveel volk op een feest afkwam dat de tuin te klein werd, stelde het Gemeentebestuur een nabijgelegen park beschikbaar. Voor het feest dat gehouden werd nadat de prins het beschermheerschap van de sociëteit had aanvaard, werd de sociëteit van binnen en buiten rijk verlicht. Ook ging er tijdens deze gelegenheid een optocht door de stad, werd er muziek gespeeld en zelfs vuurwerk afgestoken. De jaarfeesten van De Unie werden luisterrijk gevierd en tijdens de tuinflaatsen werd rijkelijk gebruik gemaakt van vetpotten, lampions en fakkels om de boel sierlijk te verlichten. Echt chic was dit allemaal niet, eerder burgerlijk. Bij feestelijke gebeurtenissen werd een reglement opgesteld om alles binnen de perken te houden. Te allen tijden waren godslasteringen en zedenloze gesprekken verboden in de sociëteit en op het plukken van een bloemetje stond een boete van 30 cent. Dit laat zien dat er van onzedelijk gedrag in de Unie geen sprake mocht zijn.⁹⁸ De leden van de Unie propageerde bescheidenheid en spaarzaamheid en van spilzucht was absoluut geen sprake.

Conclusie

Zoals Van Oss in zijn gedenkboek terecht opmerkt, had de Unie van alle Bossche sociëteiten gedurende de negentiende eeuw het meest een burgerlijk karakter.⁹⁹ In de oprichtingsakte van deze sociëteit werd de connectie met de handel en nijverheid al benadrukt, en waarschijnlijk kwamen de meeste leden van De Unie dan ook uit deze sector. Het doen en laten van de leden van de Unie wijst er op dat zij volgens de burgerlijke idealen leefden. Ondanks dat de leden wel van een feestje hielden, lijkt het alsof er geen sprake was van overdreven luxe en spilzucht in sociëteit de Unie.

⁹⁶ Bruggeman, *Sociëteit de Unie*, 25, 36-37, 39.

⁹⁷ Ibidem, 17.

⁹⁸ Ibid, 11-14, 17, 23-24, 37

⁹⁹ Oss, *Eene vereeniging van vrienden*, 10.

Zo onderscheidde De Unie zich door haar manier van doen van de andere Bossche sociëteiten, die er veel meer een aristocratische levensstijl op nahielden dan de leden van de Unie. De absolute elite van Den Bosch was niet te vinden in de Unie, maar desondanks was zij waarschijnlijk een bekende sociëteit. Dit kwam uiteraard door de feesten en optochten door de stad die De Unie organiseerde, maar ook het beschermheerschap van de prins heeft hier waarschijnlijk een positieve invloed op gehad. Het bovenstaande onderzoek heeft aangetoond dat sociëteit de Unie vrijwel alle kenmerken had van een burgersociëteit, en dus zo bestempeld kan worden. Zo was er in het negentiende-eeuwse Den Bosch ook een duidelijke burgersociëteit te vinden.

Conclusie

In het voorgaande zijn vier Bossche sociëteiten onderzocht. Bij iedere sociëteit is gekeken naar de ledensamenstelling, het gebouw, de activiteiten en in hoeverre burgerlijke normen en waarden naar voren komen. Jan Hein Furnée heeft de Haagsche sociëteiten op basis van deze kenmerken verdeeld in burgersociëteiten en herensociëteiten en in dit onderzoek is gekeken of deze scheiding in Den Bosch even strikt was als in Den Haag. Uit de conclusies aan het eind van elke paragraaf blijkt dat de verdeling van Furnée in heren- en burgersociëteiten niet volledig op gaat voor het Bossche sociëteitsleven. De scheiding tussen de herensociëteiten en burgersociëteiten was minder duidelijk, maar is wel zichtbaar.

Om te beginnen vinden we in Den Bosch één sociëteit die duidelijk de kenmerken had van een herensociëteit, namelijk de Zwarte Arend. De absolute elite van Den Bosch vinden we in de Zwarte Arend en binnen deze sociëteit lag de nadruk op luxe en weelde en was van burgerlijke normen en waarden geen sprake. Dit is duidelijk te zien aan het weelderige sociëteitsgebouw. De leden van de Zwarte Arend hielden zich vooral bezig met de traditionele statige activiteiten, hoewel er wel eens muziekvoorstellingen werden georganiseerd. De leden van de Zwarte Arend hielden er duidelijk een aristocratische levensstijl op na.

Naast deze herensociëteit, herbergde Den Bosch ook een burgersociëteit, De Unie. Uit de oprichtingsakte van de Unie blijkt de nadruk op handel en nijverheid en waarschijnlijk kwamen haar leden over het algemeen uit deze sector. In de Unie lag de nadruk niet zo zeer op luxe, maar werd bescheidenheid en spaarzaamheid gepropageerd. Zij bezat een sociëteitsgebouw aan de rand van de stad dat niet kon tippen aan de gebouwen van de andere sociëteiten. Naast traditionele activiteiten, hielden de leden van De Unie zich ook bezig met fysiek getinte spelen. De Unie bezat een kegelbaan en een kolfbaan en er was zelfs een handboogschutterij verbonden aan de Unie. Zo lieten haar leden hun mannelijkheid zien.

Tot zover passen de Bossche sociëteiten in de verdeling van Furnée. De overige twee sociëteiten zijn echter niet te bestempelen als een burgersociëteit of herensociëteit. Amicitia kan op basis van haar ledensamenstelling tot de burgersociëteiten gerekend worden, maar door de aristocratische levensstijl van haar leden past zij ook enigszins binnen het plaatje van de herensociëteiten. De nadruk lag namelijk op luxe en weelde en van burgerlijke normen en waarden was geen sprake. Zo was Amicitia een burgersociëteit met een aristocratisch karakter.

Bij sociëteit Casino lagen de zaken precies andersom. De leden van sociëteit Casino waren een trouwe afspiegeling van de elite van de Den Bosch en de sociëteit had veel aanzien. Casino was gedurende de negentiende eeuw de grootste sociëteit van Den Bosch en met haar vele toneel- en muziekvoorstellingen speelde zij een belangrijke rol in het culturele leven van Den Bosch. Het sociëteitsgebouw van Casino lag op de Papenhulst aan de rand van de binnenstad en dit gebouw is verschillende malen voor veel geld verbouwd. Op basis hiervan kunnen we Casino dus tot de herensociëteiten rekenen. Er zijn echter ook zaken die erop wijzen dat Casino een burgerlijk karakter had. Zo is er in het sociëteitsgebouw van Casino nooit echt sprake geweest van overdadige weelde en luxe, zoals bij Amicitia en de Zwarte Arend wel het geval was. Meerdere malen kwamen burgerlijke normen en waarden zoals spaarzaamheid en bescheidenheid juist naar voren in Casino. Ook het ludiek vermaak, de korte aanwezigheid van doelen voor handboogschieten en het voorstel tot een kegelbaan wijzen op burgerlijke idealen. Het lijkt erop dat Casino in de negentiende eeuw een herensociëteit was met een burgerlijk karakter.

Zo zijn niet alle Bossche sociëteiten te verdelen in herensociëteiten en burgersociëteiten, wat betekent dat het model van Furnée niet op gaat voor Den Bosch. Waarschijnlijk waren de verschillen tussen Den Haag en Den Bosch te groot om de vergelijking kloppend te maken. Den Haag was immers een hofstad, terwijl Den Bosch een handelsstad was. Uit het Haagsche sociëteitsleven blijkt dat de hoogste stand daar in principe gesloten bleef voor burgers uit de handel en nijverheid. De hoogste stand scheidde zich hier duidelijk af van de gegoede burgerij, terwijl de burgerij de hegemonie van de hoogste stand probeerde te doorbreken. In Den Bosch lijkt hier minder sprake van geweest te zijn. In Den Bosch waren allereerst beduidend minder edellieden te vinden dan in Den Haag. Daarnaast was Den Bosch een belangrijk overslagcentrum voor de handel en daarom waren er veel voornamen mannen die in deze tak hun rijkdom hadden verdiend. Hierdoor wisten lieden uit de handel en nijverheid beter door te dringen tot de hoogste stand. Dit zorgt ervoor dat de sociale samenstelling van deze twee steden duidelijk anders was.

Het lijkt alsof er in Den Bosch meer ruimte voor sociale stijging was en de standsverschillen tussen de burgerij en hoogste stand in Den Bosch minder groot waren. Dit betekent overigens niet dat er geen standonderscheid was. De Zwarte Arend wilde in 1809 niet samengaan met Amicitia omdat hier ook burgers waren toegelaten. Binnen beide sociëteiten was wel sprake van een aristocratische levensstijl, wat er nogmaals op wijst dat de standsverschillen klein waren. De financiële elite in Amicitia deed niet veel onder voor de deftigste stand in de Zwarte Arend. De relatief kleine standsverschillen blijken ook uit het onderzoek naar sociëteit Casino. De elite benadrukte binnen deze sociëteit burgerlijke normen en waarden en probeerde zich zo minder nadrukkelijk te onderscheiden van de burgerij. Toch waren de leden van Casino zich wel bewust van hun hoge sociale status. Casino wilde geen schouwburg delen met een burgerlijke liedertafel, maar leden van deze liedertafel werden tijdens concerten wel toegelaten tot de tuin. De burgerij kon ook voorstellingen in de schouwburg van Casino bezoeken, maar zij moest wel in een aparte kamer plaatsnemen.

Ook in Den Bosch waren dus standsverschillen, alleen deze waren hier minder duidelijk zichtbaar. Enkele burgers gedroegen zich als aristocraten, terwijl sommige edellieden er een burgerlijke levensstijl op nahielden. Op basis van het Bossche sociëteitsleven kan geconcludeerd worden dat in ieder geval een deel van de Bossche elite er een aristocratische levensstijl op nahield. De leden van Amicitia en de Zwarte Arend benadrukten luxe en weelde, en er was eerder sprake van spijzucht dan van bescheidenheid. Er zijn daarnaast enkele aanwijzingen dat deze sociëteiten geïnspireerd waren door de levensstijl van de Franse aristocratie. Binnen sociëteit Casino was echter geen sprake van deze aristocratische levensstijl, en werden juist burgerlijke normen en waarden benadrukt, ondanks dat de Bossche elite zich hierin verenigd had.

De hoogste stand van Den Bosch had een eigen aristocratische levensstijl, die enkele burgers gingen imiteren. Een deel van de Bossche elite benadrukte echter ook burgerlijke idealen. Zo ondersteunt dit onderzoek naar de Bossche sociëteiten dus de conclusie van Laarse dat de aristocratie een 'renaissancistische' levensstijl had die tegelijk burgerlijk en aristocratisch was. Op basis van het Bossche sociëteitsleven kan zelfs geconcludeerd worden dat ook sommige burgers een aristocratische levensstijl hadden. Dat enkele Bossche aristocraten burgerlijke normen en waarden benadrukten, ondersteunt het idee van Aerts en Ten Velde dat binnen de hoogste stand ook lieden waren met een burgerlijke levensstijl. Furnée komt tot een soortgelijke conclusie op basis van het Haagsche sociëteitsleven. Volgens hem gingen burgers na verloop van tijd namelijk de hoogste stand imiteren, maar waren ook bij de aristocratie burgerlijke idealen te vinden. Het idee dat onderzoek

naar de burgerlijke cultuur minder gefocust moet worden op de gemeenschappelijke norm, en meer op de verschillen die er tussen de idealen van sociale groepen bestonden, wordt door deze studie gerechtvaardigd. Er was in Den Bosch namelijk zeker geen sprake van één burgerlijke cultuur die door alle standen werd gedeeld.

In dit onderzoek zijn de Bossche sociëteiten uitgebreid onderzocht en hieruit is gebleken dat Den Bosch in de negentiende eeuw een rijk sociëteitsleven had. Er waren herensociëteiten voor de elite en burgersociëteiten voor de gegoede burgerij. Alle sociëteiten hadden als doel hadden om het gezellig verkeer onder haar leden bevorderen, maar iedere sociëteit had zo zijn eigen kenmerken. Bij Casino lag de nadruk op muziek- en toneelvoorstellingen, terwijl de leden van de Unie zich bezighielden met handboogschieten en kegelen. De Zwarte Arend bezat een monumentaal sociëteitsgebouw dat pronkte op de Bossche markt en Amicitia hield beruchte sociëteitsdiner waarin de meest chique gerechten op tafel kwamen. De Bossche sociëteiten speelden in de negentiende eeuw een grote rol in het culturele leven van den Bosch en deze sociëteiten hebben dan ook hun sporen nagelaten. In het hedendaagse den Bosch zijn namelijk nog altijd restanten van de Bossche sociëteiten te vinden. Sociëteit de Zwarte Arend en Amicitia zijn in 1949 samen gegaan en bestaan nog steeds. Hun sociëteitspand bevindt zich niet meer op de Markt, maar in een zijstraat van de parade. Vlakbij het tegenwoordige pand van sociëteit Amicitia & de Zwarte arend vinden we de Casinotuin, wat vroeger de tuin van sociëteit Casino was. De sociëteit Casino bestaat ook nog steeds, alleen dit is een theatergezelschap geworden. Dit gezelschap heeft een grote rol gespeeld bij de totstandkoming van het Theater aan de Parade, wat de stadschouwburg van Den Bosch is. Het gebouw van sociëteit de Unie is een café geworden dat heel toevallig de Unie heet. Achter deze overblijfselen schuilt een rijke geschiedenis, waarvan de meeste Bosschenaren geen weet hebben. Dit is eeuwig zonde, want de negentiende-eeuwse sociëteiten waren een ongekend fenomeen die een grote bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van het huidige Den Bosch.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Aerts, R. en Te Velde, H., *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998)
- Bruggeman, H., *Sociëteit de Unie : dag der oprigting Dingsdag 1 mei 1827* (2001).
- Duijvendak, M., *Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810 -1914* (Utrecht 1990)
- Furnée, J.H., *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890* (Groningen 2007)
- Heijden, P., *Als de dag van gisteren. Drie generaties Bosschenaren en hun stad* (Zwolle 1988)
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993)
- Laarse, R. v.d. en Kuiper, Y.(red), *Beelden van de buitenplaats: elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005)
- Luyckx, J., *Theater in drie eeuwen : geschiedenis van de Vereniging Sociëteit Casino, 's-Hertogenbosch, 1828-2003* ('s-Hertogenbosch 2003)
- Morton, G. Vries, B.d. en Morris, R.J., *Civil society, associations, and urban places: class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot 2006)
- Oss, J. v., *Eene vereeniging van vrienden : gedenkboek van de Bossche sociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend 1789-1989* (1989)
- Sasse van Ysselst, A.F.O. v. *Gedenkboek der sociëteit De Zwarte Arend te 's-Hertogenbosch ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan 1821-1921* (1921)
- Vries, B.d., *Sekse en de City: vrouwen en de stad in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002)

Primaire bronnen

- Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SH), Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 2. *Reglementen, 1876*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 3. *Introductieboek, 1876-1951*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 13. *Rekeningen 1810, p. 36*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekeningen 1839 en 1854, ingegaan primo mei 1839 en mei 1854; 3de hoofdstuk van uitgaven*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekeningen 1839, ingegaan primo mei 1839, 7de hoofdstuk van uitgaven*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 15. *Rekening der sociëteit Amicitia, ingegaan primo mei 1867. 7de hoofdstuk van uitgaven*
- SH, Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 26. *Menu's van diners, 1885 en 1889*

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SH), Archief sociëteit Amicitia, 1809 -1949, nummer archief: 170, inventarisnummer: 27. *Alfabetische ledenlijst, 1789-1949*

SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 1. *Oprichtingsbesluit van de Sociëteit, 28 dec. 1826.*

SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 2. *Notulenregister van de Sociëteit, 1 mei 1827 - 21 jun 1854.*

SH, Archief sociëteit de Unie 1826 -1893, nummer archief: 169, inventarisnummer: 13, *Chronologische aantekeningen over de geschiedenis van de Sociëteit "De Unie", 1826 - 1893.*

SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 2. *Notulen van de Commissarissen en Algemene Vergaderingen 11 mei 1894 - 22 mei 1907*

SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 3. *Reglementen, 1856, 1867, 1876, 1887.*

SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer: 11. *Klachtenboek, 1873-1940.*

SH, Archief sociëteit de Zwarte Arend, 1809 -1949, nummer archief: 171, inventarisnummer : 25. *Rekening 1839-1840, vijfde kapittel, abonnementsgelden van nieuwspapieren en periodieke werken.*

SH, *Provinciaal Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche courant*, 5 en 9 december 1862.

Internet

P. Kriele, *Historie Sociëteit*, gepubliceerd op:

<http://www.bastionoranje.nl/index.php?pagina=nieuws&categorie=242&artikel=1528> (3 juni 2012)